تصوير ابو عبد الرحمن الكردي
هەولیرا لەگەل کاروانەی فەلەک
منتدى اقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

هەولێر لە گەڵ کاروانەی قەڵك

نوسەری

هادي رشيد جاوشلي

١٩٨٧

(بەشی یەکـەم)

هەولێر لە گەل کاروانەی فەنك

چەند جار لە مەوبەر لە نامەوە پرتوك ونوسراوی تایبەتی وەجاری تر لە هەندی وتار پەلاماری باس وەهەوالی کونی هــــەولیرم داوە لە ســــالانی رابوردو ، سەرو چاوەی زانەکانم لە گەلی کات یاد ویرو باوری خوم بووە ـ چیم دیووە ـ وە بیستووە وە خوێندووە دەرباری ئەم شــارە مەزنــە وەولاتەکەی هەر جارێك لاپەرەیکی تازە لە کوشـەیەکی ئەم باسە دواوەم پاش لی کوینەوەیکی تەواو ـ وە هەردەم وەهەر کەرەتیك وام دیوە کەباس لـەم شارە وە رابوردەی لەتوانا نیە کە تواو بیت ـ وە هەر جاری ئەم باسە لێوە پوپی تازەی لی پیا بووە وەرواووەوە بوتە شایانی وەتاریکی تازە .

وئەم نوسـراوە تازەم کە بە چەند بەش لەقەلم دراوە بەهیچ جوریك وە بەتایبەتی تی باس لەمیژووی شار وە کومەلایتی بەتواوی ناکات وە بوئـەم باسە تەرخان نەکراوە تەنها بە پیوستم زانی لەم زنجیرە باســە بـە کورتی رابوردەی ئەم شــارە وە ســەر گزشــتەی بو خوێندوارنی خوشــە ویست روشنای بکەم بی گومان بونی شاری هەولیر ئەگەریتەوە پیش زاین بەشەش هەزار سال زیاتر ، وە لەو کاتەوە تا ایستە ئەم شارە هەر ئاوەدان بووە وە پر لە ژیان بووە وەگەلی نوسەرانی خو ولاتی وە بیگانە لایان وا دەر کەوتووە

که‌ئه‌م شاره کونترین شاره له روی زه‌مینی که‌تا ئیسته پر له ژیان به‌ر ده‌وام ماوه‌ــ به‌لکو له روی زه‌مین زور شاری تر له هند وه چین وه جیگای تر وه‌له‌م شاره‌ش کونتر بووه به‌ئلام هیچ شاریك له‌م شاره کونــانه نه‌مــاوه وه زور به‌یان له‌به‌ر کاره‌ساتیك روخاوون ئه‌و به جوریکی تر ویرانــه بونــه وه‌ك گورانی ئابو هه‌وا ئه‌و به لافاو ویا بو مه‌له‌رزه وهه‌ندی شاری تر به بونـــه‌ی شه‌ر و شور و چه‌نگ دانشتوانی کوچیان کردوه •

ئه‌ما شاری هه‌ولیر وه قه‌لابه‌رزه‌که‌ی دانشتوانی به رامبه‌ر بـــه هه‌مو کاره‌ساتیك خویان گرتووه به رامبه‌ربه په‌لاماری دوژمن ئه‌م شــاره پــارێز کراوه • وه ژیانی تیا هه‌ر ماوه وه له گه‌ل کاروانه‌ی خه‌لك کارو باری هــه‌ل سوراوه وه ژیان وه‌کومه‌لایتی تیا به‌ر ده‌وام بووه وبورژاوه وه‌ئــه‌م ناوچه‌یه له میژووی کون چاوگه‌یکی گرنگی بلاوکردنه‌وه‌ی زانــستی کون بووه وه ئه‌ستوله‌یکی مه‌زن بووه بوپیش که‌وتن لـه‌ســه‌ر زه‌مین • وئــه‌م پرتوکــه هه‌روه‌ك وتمان که‌زنجیریکه بشــه له هه‌والی کونی هه‌ولیر باس ئه‌که‌ین •

وه له‌م زنجیره تازه‌یه گه‌لی شت له نوسراوانی کونمان که به عربی ویا کوردی بلاوکراوه‌ته‌وه باس نه‌کراوه •

١ ــ ناوی شار :

به زمانی کوردی به هه‌ولیر ناو براوه وه ناوی کونی له میژوو به اربـــا ایلو ناو براوه وه‌گویا پیش پیدا بونی ئاینی ئیسلام مبارك وپیشی زاینی مسیح ئه‌لین ئه‌م شــاره که‌عبـــه‌یکی ئاینکی کون بووه له هه‌مو لایك گه‌لی کورد هاتونه زیارتی وه‌به جیگای عشتاریش ماوه‌یك نــاو داربووه وه ئیسته بــه اربیلــ وه هه‌ولیریش ناو ئه‌بری وه‌نوسه‌رانی کون به چه‌ند ناو ناویان بردوه

وەك ـ اربا ایلو ـ اربیرە ـ اربل ـ اروبل هەر چەند لیکی ئەدەمەوە بە تەواوی نازانیری ناوی هەولیر لە چی شتی وەرگیراوە وە بوچ لەکونەوە تا ئیستە هەولیر وە اربیل هەردو ناو لەیك کات هەردەم بەکار هینراووە .

گەلی نوسەر بیرو باوریان هەیە دەربارەی ناوی اربیل بەلام زور کەم کەس دەربارەی ناوی هەولیر لیکولینەوەی کردوە بە پیوست نەزانرا کە فەرمودەی ئەم نوسەرانە بگیرینەوە چونکی دەربارەی ناوی هەولیر بە تەواوی هیچ شتیك لیمان روشنا نابیتەوە .

۲ ـ ئەم شارە :

لە کونەوە دوپارچە بووە ـ پارچەی یەکەمی قەلای هەولیرە کە س(۳) گەرەك بووە ـ سەرا ـ توبخانە ـ تەکیە ـ وبەش دوهەمی شار ئەی خواروی قەلا بە کورتەك ناوبراوە وئەم پارچەیە چوار گەرك بووە لە سالانی ۱۹۳۱ بەرەو پیش خانقا وەسەدوناوا ـ تعجیل ـ جولەکان وەگەرکی عەرب .

وئەم شارە لەکاتی ئاسایش بە درێژی مێژوو گەورە بوتەوە وەگەش بوتەوە وە لە کاتی ئاشوبی شار گرژ بوتیە وە وەژیان رولە سەختی بووە .

وەلەهەر کاتی شار دانشتوانی زور بونە خواروی قەلا خانو بەرەی تازەی تیا کراوە چونکی ئەندازەی قەلا کەم وەزیادی نەبووە بەلام کورتەك کە شار لە بورژان بووە گەرەکی تازەی تیا دورست کراوەوە شار پەرەی سەندوە وبالی کیشاوە وە وردە وردە ئەندازەی گەورە وە زل بووە .

هیچ کەس لە تواناى نیە کە بزانی ئەم شارە لەچی کاتی دورست کراوە وەئەم شتەی کە ئەتوانم بەبیرو باوری خوم پەسەندی بکەم تەنها

ئەتوانم بلیم بونی قەلا وپیا بونی ئاوەدانی وەدورست کردنی خانو بەرە لە قەلات پیش ئاوەدانی کورتەکە وئەگەر کەس بپرسی ئەم قەلایە شوینەکەی هەروا بەرزو پانبووە وەئەم گردە دەست کردە وەیا هەر بووە بەپی باوری خوم ئەم شوینە گردیکی لی بووە بەلام بەرابوردەی سالها ئەم گردە وردە وردە ئەندازەی پان وبەرز بوتەوە ●

٣ ــ وەهە تا ئیستە بەپی زانستی بەجی ماوەی کون (اثار) لی کوینە هیچ شوینکی قەلات نەکراوە وەهەل نەکەندراوە تازانیاری بەجی ماوەی کون ومیژوو نوسەر کەهەندی شتیان بە چەنگ بکەوی بوئەوەی بزانری کە قەلا چون پیا بووە وەچی لە ژیر دا پەیدا ئەبی ●

وە ئەگەر لە مەوەدواوە هەندی شوینی لە لاین دەست گیری بەجی ماوەی کون هەل بتورلی وهەل بکەندری وائەزانین زور شتی کون پەیا ئەبی وە بە دەست ئەکەوی وە زانستیکی تازە وەگرنك بە چەنگ ئەکەوی بوروشنا کردنی میژووی کونی قەلات وە پیا بونی وە رابوردەی، وە قەلات لە کونەوە تا سالی ١٩٠٠م تەنها یك دەرگای بووە بەلام لە ژیر قەلا چەند ریگایك بو دەرەوە بووە ●

بو ئاموشو لە کاتی کە قەلا وەشار لە لاین لە شکری دوژمن دەورەی گیرابی وە پەلامار درابی زور کەم روی داوە لە کاتی چەنگ وەشەرو شوری کون دانشتوانی قەلا بەجی بهیلن ، وەقەلا سەنگەریکی بە هیزبووە بو پاریزتنی شار وە بوشکەستی لەشکری دوژمن لەگەل ئەمشدا لە گەلی خانوی قەلا لە ژیر خاکی ژوریك بیریك وەیا عەنباریکی دورست کراوی تیا بووە بو شاردنەوەی شتی بە نرز ئەگەر شار لە ژیر ترسی داگیر کردن بووبی

ئەگەر هەندی مال بو ماوەیکی کورت بە جیان هیشتبیت •

وەك بیستوتە پیش سالی ١٩١٤ چاریکیان چەند بومەلەرزەی بە هیز لە هەولیر روی‌داوە وە بو پاریزتن لەم کارەساتە زور کەس لە دانشتوانی قەلا بو ماوەی مانگی وەیازیاتر کوچیان کردوە ومالیان گوزایتەوە بو چەند دیهاتی نزیکی شار وەگەلی مال لە خیوەت وەیا رەشمال ژیاوون •

وە لەقەلا (٣) بیری ئاو خواردنەوەی تیا بووە لە کاتی دەرگا بەستنی قەلا بە کار هاتووە ، وهەروها لەقەلا چەند دوکانیك وەیك قاوە خانەی تیا بووە•

وە ئەم قەلایە جیگای پاریزتنی دانشتوانی شار بووە وچوار دەوری گەرکەکانی خواروی خەندەقیکی قول وەپانی تیا بووە لەگەل شورەیکی بەرز وە پان بە بونەی قەلا وە خەندەقەکە وشورەکە ئەم شارە لە دوژمن پاریز کراوە •

٤ ـ ئەندازەی ولاتی هەولیر :

لە هەندی چەرخی میژوو ئەم ولاتە سنوری زور جیگای گرتووە و لە هەندی کاتدا ئەم سنورە زور تەسك بووە •

سنوری ولاتی هەولیر بەپی توپوغرافیەی کون لای خوارەوەی ئەگەرتە بەینی هەردو زی ئەم زی گەورەوە زی بچوك بەپی ئەم تخوبە لە دوکانەوە تارانیە ئەگرتەوە وەلە لای زی گەورە ئەم سنورە ئەروات تاسنوری ئامیدی وە ئاکری ئەگرتە وە ، پیچ ئەداتە وە تاسنوری موصل ئەی بودامەنی خازر•

وەلای تری سنوری تورکیایە تا کانی‌رەش وە لەس کوچکەی کانی رەش سنور لە گەل کوردستان ایران دەست پی ئەکات تا حاجی ئومران رو

بەرو بو سیدەکان تا ئەگریتەوە سەر کانی‌رەش •

بەپی ئەم نقشەیە توپوغرافی ولاتی‌ھەولیر چوار چوبەکەی قضـــای مخمور ومشقلاوە وە رانیە رواندوز (صدیق) وە زیبار تا ئاکری ئەگریتەوە•

وە لە کاتی عثمانیەکان ھەولیر قائمقام نشین بووە تەنھا ناوچەی شقلاوە ومخمور پەیوندی بەم شارە ھەبووە ئەی لەکاتی باس کراوە سـنوری بەینی دوزی تا دوای چیـای سەفینی‌بووە گـەلی نوسەران ئـەلین ھەولیر پیش پیدابونی زەردەشت زیارت گاھی ھەمو کوردســـتان بووە وھەـــەندی لەنوسەران ئەلین ئەم شارە کمبەیکی ئاینکی کونی خوا پەرستن بووە وپاش پیا بونی زەردشت گەلیك لە دانشتوانی شاروەوەلا تەکە بونە زەردشتی وە باش پیابونی ئاینی حضرتی عیسی زربەی گەل ھاتونە سەر ئەم ئاینە،پاش پیا بونی ئاینی ئیـسلام مبارك لە سالی ١٦ھ بەدواوە گەلی ئەم ولاتە ھاتونە سەر ئاینی ئیسلام زور کەم کەس لە ھەندی جیگا لە ســـەر ئاینی حضرتی عیـــی ماونەوە •

وە بە پیا بونی ئاینی ئیسلام زردەشـــتی بە تەواوی لە ولاتی ھەولیر دوای پی ھاتووە •

٥ ـ ھەروەھا وتمان ئەم پرتوکە

دەربارەی میژوی ھەولیر نیە بەلام ئاونەکە بو باس کونی ھەولیر لەگەل ئەمەشدا بەشیکی ئەم نوسراوە تەرخان کراوە بو کورتە نوسینك لە نوسینی چەندنوسەرنك کەباسی ئەم شارە ئەکەن •

٦ ـ ئەم نوسراوە چەند بەشی

لە کومەلایتی کونی ھەولیر باس ئاکات ، چەند لاپەرەی تری دەرباری

هەڵکەوتنی ئەم شارە وە دیمەنی کونی ومشیوی ژیانی وە رابوردەی ئەکات.

۷ ـ زورشت پی ویستە ئاگەر

لە هەولیر باس کرا بە تایبەتی باس بکری لە قەلانی هەولیر ـ کارێزەکانی هەولیر ـ چەند لاپەرێك دەربارەی کورتە میژوی کونی وە پیاوی ناوداری ومزور شتی تر وەك هاوینە ئاواری وە بەچی ماوەی کون (اثار) لەگەل ئەمشدا لەم نوسراوە ئەم شتانە باس نەکرا چونکی لە نوسراوی چاپ کراوی پیشومان کە بەعربی نوسراوە و لەژیر ناوی (تراث اربیل التاریخی) ئەم شتانە باس کراوە بو ئەومی دوبارە نەبیتەوە هەرشتی لە پرتوکی ناوبراو نوسرابی لیرە دوبارە نەکراتیەوە .

۸ ـ ئەم نامەیە کە بە ناوی هەولیر لە گەل کاروانەی ئەلك کە چەند بەشیکە یك دوای یك سەر گزەشتەی ومرا بوردەی ودیسەلی کونی هەولیر پیش گورانی بەر چاو ئەخاتەوە وەك ئاوینەیك بو گە نجی ئەم ولاتە ، پاش سالەها وە سالها وا ئەزانم ئەم نوسراوەش لە دەفتری میژوو ئەنوسری .

* * *

(بەش دوهەم)

دیمەنی کونی هەولیر وەکومەلایتی

زور گرنکی ئەزانم کەباس دیمەنی هەولیر پیش ٦٠ سال یان لە ١٩٢٦ بیری خەلك بخەمەوە چونکی ئەتوانم بلیم هەتا سالی ١٩٣٥ هەولیر زور نەگورابو وزور شیوەی کونی تیا مابو ، لە سالی ١٩٢٦ بەرو دوا هەولیر وردە وردە دەستی بە گورین کرد لیرەدا بیرو باوری خوم کەلە سالی ١٩٣٠ هەولیرم چون دیوە باسی ئەکەم . ئەم شارە دانشتوانی زوریان لە قەلابون ، قەلا (٣) گەزکی تیدابو کە بەناو گەرەکی توپخانە ـ سەرا ـ تەکیە ناو ئەبرلن .

لە دەرگای قەلا سەرای کون بوو باش سالی ١٩٢٠ کراوتە بەندیخانە وپاش سالی ١٩٣٦ کراوتە قوتابیخانە کچان .

وەلە دەرگای قەلا چەند دوکانیکی تیابو .

لەقەلاکە سەر ئەکەوتی گورە پانیك بو ئەوانەی بو قەلا ئەهاتن نەختی رائەوەستان هەناسیکان ئەدا ئەنجا کە ئەچونە ناو دەرگا پیاو ریگای راستیان ئەگرد وە ریگەی‌تر بەدەستی چەپدا ژن هاتو چوی لی‌ئەکرد ، وە لە لای چەپی پیچەی ئەوریگایە کاولی قوتابیخانەیکی کون بو کە پیان ئەوت

قوتابیخانەی ملا رسول افندی ، ولادەر ئەکەوی کە ئەم شوینە لە کونەوە بو قوتابیخانە تەرخان کرابو ئەلین زور علمای گەورە لەم شوینە فیری خویندنی بەرز بونە •

لە قەلا تەنها لە یك مزگەوت نوێژی جمعە ئەکرا ئەوەش مزگەوتی بەریز ملا افندی بو کە لە کاتی ناوبراو یکە پیاوە گەورەی هەولیر بووە لەم مزگەوتە قوتابیخانەیەکی ئاینی ئیسلام بە ناوبانگی تیابووە کە زور خویندواری بەرز لەوە شوینە فیری زانستی بونە و ملای گەورەی بەریز خوی ئاموژکاری روژی جمعەی ئەکرد هەروها خوی سەروکی مام وستایان ئەم قوتابیخانە بو ، هەمو پیویستی مزگەوت ومملاکـان وە قوتابیکان لە لاین خوی پارەی بو دائەنرا •

قەلا یك دەرگای بووە لە دەوری عثمانلی دەرگای دوهەمی بو کراوە وپاش سالی ١٩٢١ دەرگای سیەم بە ناوی احمدی دورست کراووە •

کولانەکانی قەلا وەك ئیستا نەبو هەردولای کولان وەك دیواریك بو کە ریگای رویشتن پیادە بو ، ناوندەکەی جوگلەی ئـاوی پیس بووە وە ئاوی بارانیش تیا ئەچو، ئەم سەکویان بەخشتی سور دورست کرابون،جولەکەکان هەرچەند لە خوار قەلا دانشتبون بەلام لەقەلا کەنیشتەیەکان هەبو دوحەشەی بو هی دەرمەویان دو وەیا سی مالی تیا جی نشین بو •

قەلا نزیکەی ٨٠٠ خانوی تیابووە ژمارەی نزیکەی نو هـەزار کەس ئەبو •

لە قەلا چەند مزگەوتی تر هەبو وە چەند تکیەی شیخ ودرویش تیابووە

وك مزگەوتی مالی پی گەن وتیکەی شیخ شرف وە نزیکەی ۲۰ دیوانخانەی تیا بو کە شەو خەلکی تیاکو ئەبو لە هەریکیان چەند میوانیکی تیا ئەخەوت کە لە جیگای تر هاتون وە یا خەلکی گوندکانی هەولیر بوون •

لەوکاتە قەلا جی نشین هەمو پیاوە ناودران شار بون وهەمو دوەلەمندی شار کە خاون کشتوکال بون یا خاوەنی پارەی زور بون مالیان لە قەلا بو پاش سالی ۱۹۳۵ وردە وردە چەند خاون مالی قەلایی دەستیان بە خانو کردن کرد لە گەرەکەکانی خوارەوە •

شاری هەولیر لەو کاتەشدا بازاریکی زور گەورەی بو ــ وجگــە لــە مەدەها دوکان ــ حەوت قەیسری بنە مالی دەباغەکان تیابو لەگە سی قەیسری تر • وهەر کوشەی بازار بو فروشتنی ویا دوروست کردنی بابەتیك بو ــ لــە لایك جیگای ئاسنغەر دوای وان تەنەکەچی وەســەراج ــ کورتان درووــ کارگەچی ــ سەبزە فروش ــ قصاب ــ بقال وە عطار کوتال فروش وەدلاك وزور شتی تر •

دانشتوانی هەولیر گشتی وەك ئیــتا اســـلام شافعی مذهب بوون • گەرەکیگی بچوك لە خوارەوە جولەکە بون کە گشتی ژماریان نزیکەی هەزار کەس ئەبوون لە سالی ۱۹۵۰ ــ ۱۹۵۱ هەمویان هەولیریان بەجی هیشت •

باسمان کرد کەئەم شارە بەشیکی قەلا بو ، بەش دوەم خوارەوەی قــەلا بو ئەم بەشە بە کورتەك ناو ئەبرا •

ژمارەی دانشتوانی شار لە سالی ۱۹۲۷ ئەوانەی ناونوس کران وەئەوانەی

له ناونوس خویان شارد بو گشتی نزیکەی ٢٥ هەزار کەس ئەبون •

مسیحی هەمویان لەگوندی عەنکاوە دائەنشتن کە ایستە بویتە شاریکی بچکولە ، بە گەریکی هەولیر دائەزری ، ئەمانەش لەدانشتوانی زور کونی ئەم خاکەن وماوەی چەند چەرخیك هەر بە برایتی لە گل دانشتوانی دیهاتی تـر وشارستانی هەولیری بەریوە چون • و لەو کاتەدا لە ناو شار تەنها دە داوزدە مال مسیحی زیاتر نەبوەوە لە پاش سالی ١٩٤٠ لە گەرگی عەرب کەنیشتەکیان دورست کردوە پاش ئەم سەرەتایە پی ویستە هەندی شتی کونی هەولیر بـە تایەتی باس بکری •

١ ـ قوتابیخانە : ـ

لەم دوەرەدا لەمشارە تەنها یك قوتابیخانە هەبوە شوینەکەی ئیستا دوکانە لە سەر شقامی صلاح‌الدین بەرامبەر بە بازاری گەورە ، لە سالی ٩٢٥ـ٩٢٦ قوتابیخانەی تازە دورست کرا کە جیگاکەی ئیستا کراوە بە پاریزگای هەولیر وبیجگە ئەم قوتابیخانە لەو کاتەدا قوتابیخانەی یکی تر کراوتەوە لـە گەرکی تعجیل،وەپاش سالی ١٩٣٠ سیەم قوتابیخانە لە سەرشقامی مظفریە بەرامبەر بە قەلا کراوتەوە •

ئەما قوتابیخانەی کچان پاش سالی ١٩٣٦ لەقەلا دامەزراوە وبیجگە ئەمش لە زور مزگەوت قوتابیخانەی ئاینی بو وەك مزگەوتی قـەلا ـ ومـزگەوتی یکەن لەقەلا ـ ومزگەوتی بازار ومزگەوتی شیخ ابو بکر لفندی •

٢ ـ کونە مزگەوتانی هەولیر ـ

مزگەوتی ملا افندی لە قەلا ـ مزگەوتی شیخ چولی ـ مزگەوتی خانقاە ـ مزگەوتی شیخ محی‌الدین و مزگەوتی بازار ـ مزگەوتی شیخ اللە ـ مزگەوتی

شەش پەنجە لە ناو بازار وە چەند مزگەوتی تر ٠

وبیجگە مزگەوت تکیەکان کە شوینی درویشی قادری ونقشبندی بون لە کەلیکیان نوێ کراوە وەك تەکیەی شیخ شرف لە قەلا وەتەکیەی شیخ تاج الدین ـ تکیەی شیخانی دارمخورما ـ تکیـەی شـیخ مصطفی ابو بکر افندی ـ وتکیەی خلیفە احمد ـ وتکیەی شیخ عارف وتکیـەی شـیخ سلیم ٠٠٠)

٣ ـ نەخوس دوتەندروستی :

لە دەوری عثمانلی پاش سالی ١٩٠٨ لە لاین بلدیەی (شارستانی) هەولیر نەخوشخانەیك بچوك دامەزراوە ودکتوریکی زاناایان لە موصلەوە هینـاوە وپاش کوتای شەری یکەمی سەرزمین لە سالی ١٩١٩ دولت نەخوشخانەی دامەزراندووە پاش دامەزراندنی ملوکیتی عیراق ئەی ـ پاش سالی ١٩٢١ وردە وردە ئەم نەخوشخانە ریك خراوە بەلام هیچ کاتی هەتا سـالی ١٩٤٠ لە دو دکتور زیاتری تیانە بووە وئەگەر زور کون باسی تەندروستی بکەین ئەبینن چەند بابەت دەرمانی خوبی بووەبو هەندی نەخوشیـوەك درمانی چاو کە ئەم دەرمانە لە توی ترش وشەب دورست ئەکرا بوچاوئیشە بەکار ئەهینراـ وەئەخرا ناو پارچە پەروکیکی خاوین وە لە ناو شیری دایکی کوریکی شەش مانگە ئەم دەرمانە ئەتاواوە انجا ئەخرا بە چاو ژنیکی چاو بە ایش وئەگـەر پیاو بایە شیری دایکی کچیك پەیا ئەکرا بوئەوی دەرمانەکەی تیا ئەتاواوە ٠ بوسەرما وە تەنگە نەفەسی وە کوکە هەنگوینیان گـەرم ئەکرد ودارچین و بەهاراتیان تی ئەکرد باش سارد بونەوەی روژی ٣ جار نەخوش بەکـاری ئەهینا ٠

بو هەلامەت ـ گیایك لە دەشتی هەولیر لە بهار پیا ئەبیت بە حاجیلە ناو ئەبری ، لەموصل بە (بیبون) ناو ئەبری گولی حاجیلە وشك ئەکرا، ئەم گولە بە دوشیوە بو هەلامت وەکوکە وزك ئیشە بەکار ئەهات پاش کولاندنی لەگل شکر ئاوی ئەخورایەوە وبوهەلامت جاربە جار نەخوش لوتی ئەدا بەر هەلمی. هەروها ، سوتەك لەگل شکر ئەکوترایەوە وە لەناو شیر ئەکولا انجا نەخوش بە کاری ئەهینا .

ودەرمانیکی تر لە مازو شەب وەچەندشتی تر تیکل ئەکرا پاش کوتینکی وردە بو ئازاری دەم ، ددان بەکار ئەهات .

٤ ـ سرای دولت ـ

لە کاتی عثمانلی لە قەلا بووە وە لەدوا روژی ئەم دومرە لە خوارەوە لە جیگای مدیریتی پولیسی محافظە ئیستا لەو شوینە قشلەیك بو لەشکر دوردست کرابو وەپاش ئەم دەورە جیگای لەشکر گوزراوە درەوەی شار ، وە ، ئەم شوینە بووە جیگای پاریزگەی هەولیر وپاش سالی (١٩٣٠)،(١٩٢٧) دەستگاهیکی تازە لەم شوینە بو سرا دورست کرا وپاش ماوەی چەند سال لەپشتی چەند ژوری تریش دورست کرا .

هەتا سالی ١٩٤٠ هەمو دائرەکان لەو جیگایە بون بیجگە قوتابیخانە ـ نە خوشخانە ـ بلدیە (شارستانی) پاشتر دائرەی تەجنید ـ ونفوس لە دەروەی سرای جیگایان بو پیا کرا .

٥ ـ جیگای زیارەت ـ

چەند شوینك لە ناو شار مەپیاو چاك دائەنران وجی نشینی شار جار بە جار زیارتی ئەم مەرقەدانەیان ئەکرد وئەم نەزارگاهە کونانەنە ئەمەن

ـ شیخی چولی ـ بابا حیدر امـام محمـد ـ سلطان مظفر الدین ـ عزیز پیغەمبەر ـ امامی باومرهیل کە بەیل امام ناو ئەبرا ـ وەستی ئیمامی ٠

٦ ـ پیش سالی ١٩٢٦ هیچ اوتیلیك لە هەولیر

نەبووە ریبوار کاروانچی لە خان دائەبەزین وئەمانەی لە خان ئەهاتنـە خواروە زور کەم بون چونکی لە قەلا تزیکەی٢٠دیوانخانە بووە وەلە کورتەك هەم دیسـان تزیکەی ٢٠ دیوانخانە یا میوانخانەی تیا بو ئەم میوانانە هەندیکی لەبلادیوە ئەهاتنی وهەندیکی تر لە شارمکی ترەوە گەلی لە مانە ناسیاوی ئەم خانە خوە ئەبوون ، باش سالی ١٩٢٦ دو اوتیلی بچوك پیابو کەیکیـان بە مکردیچ ناو ئەبرا دوهەم بە ناوی اوتیل (فرح) ناوبرا ٠

٧ ـ هەولیر لە کونەوە چەند حمامیکی تیابوە وك حمام قەلاتـ وحمام علی اغاـ وحمام گەورە ـ وحمام بچوك ـ وحمام مودە وکوترین قاومخانەی هەولیر قهوە خانەی عبو بە ومدوهەم قاومخانەی علی فلیح بووە ـ انجـا حاجی شکر ناو باش سالی ١٩٣٠ قاومخانەکەی دامەزراندوە وقاومخـانەی عزیز افندی جیگای خوینەوارن بو وکتیبخانەی تیابووە ٠٠٠

وە یکەم چاپ لە لاین مام وستای گەورە سید حسن حزنی

هینراوە بو هەولیر کە روژنامەی زاری کرمانجی پاشتر چەند گوفاری پی چاپ کراوە ٠

٧ ـ لە شاری هەولیر لە سالی ١٩٢٧ تەنها(٣) س

شقام بووە شقامی مظفریەـصلاح الدین خانزاد وئەم س شەشقامانە بە خرە بەرد راخرابون پاشتر گوراوە چەشنی تازە ٠ لە ناو شار هیچ پیوستی

اوتومتیل نەبو چونکی شارە ئەندازەکەی زور کەم بو بە پی هاتو چو ئەکرا
پاش سالی ۱۹٤۰ تا سالی ۱۹۵۰ چەند عارەبانیك پیا بو کە بــە ولاغ کاریان
ئەکرد وە لە سـالی ۱۹۵۲ اوتومتیل وردە وردە لە ناو شار بە کار هات انجا لە
سالی ۱۹۵۳ بەدواوە (ادارەی محلی) دەستی بەپاس کرین کرد کە لە ناو شار
ئامو شوی پی بکری چونکی پاش سالی ۱۹٤۰ شار رو بە گەورەی رویشـــت
ئەندازەکەی فروان بو وچەند گەرنکی تازە دامەزرا لەگل ئەمشدا سالی ۱۹۵۷
ژمارەی هەولیر گەیشتە نزیکەی پنجاهە زارکەس ایتر لەمە وادەر ئەکەویت
کە هەولیری ئیـــتا ئەگەر بەر چاو بکـــری لەگل دیمەنی کونی زور گوراوە
وپیش کەوتوە،ژمارەی دە کەرت لە جاران زیاترە وشیوەی ئیستەی ومدیمەنی
هەر وکو هەر شاریکی پیش کەوتوی ترە لەسەر جیهان • ئیمە لەم بەشە بە
کورتی دەربارەی شاری هەولیر باسمان کرد لە باسیکی تر پیویستە کە لــە
بابت کومەلایتی ئەم شارە بدووین لەبەر ئەوی زانین ئەم شتانە زور بەمەبەستە
و بەسودە ولاپەرەیك لە میژوی کونی ئەم ولاتە روشنا ئەکاتەوە •

(بەش سـێیەم)

ژیان وەکومەلایەتی کونی هەولێر

زنجیرەی دوهەم لەم وتارە بە ناوی دیمەنی هەولیر بلاوکرایەوە لـەم باسە چەند لاپەرێك لە میژوو کومەلایتی ژیان لە شاری هەولیر ودیهاتەکانی باس ئەکەین ٠

۱ ـ جل وبەرگ :

جلو بەرگی هەولیر بەرگی کوردایەتی بو چاکەتو پانتول تەنها لـە لاین مأمورانی دەولەت بەکار ئەهات ـ بە بونەی خویندن وقوتابیخانە ئەم بەرگە ئەوروپیە بلاو بووە ئەما جل وبەرگی خو ولاتی بەم تەورە بو ـ شـارستانی کەوا وەسلطەی لەبەر ئەکرد وەبوسەر جامەدانیـان ئەبەست ولەپشـت پشـتـێـن ئەبەست وپیاوی ماقول عەبایان لەبەر ئەکرد ٠ لادیی پیاوی پیریـان زوریان ئەم بابەتە جلەیان بەکار ئەهینا ٠

لەگەل ئەمشدا ئەم تەرزە بەرگە لەلایان دانشتوانی قەلا بەکار ئەهـات زوربەی جی‌نشین گەرەکەکانی کورتەك وجی‌نشین گونـدەکان کورتـەك ومشاروالیان لەبەر ئەکرد لە هەندی ناوچەی کورد بە مرادخانی ناو ئەبری ، لەهەموکات پشتـین لە پشت ئەبەسترا وهەندی لادیی هەولیر رانك وچوغلیان بە کار ئەهینا لەگەل پەستەك ٠

وه لەلادی قاپوتی لباد شـــوان ونوبەچی بەکاریان ئەهینـــا بو روژی ساردی زستان •

پیلاو قوندره بو ژن وپیاو وەکریکار جوتیار وسەپان لە زستان کالکیان لەپی ئەکرد ولە هاوین کلاش بەکار ئەهات •

جل وەبەرگی ژن هەمە دەستوری ئیستە بو هەر کراس وکەوا وەسخمە بەکار ئەهات وەهەوری مشکی لەسەر ئەبەسترا

وژن لەشار (چارچەف وەپیچەیان) بەخوە دائەپوشـــت ومرویـــان دەرنەئەکەوت وە لەزستان جزمـــەیان لەپی ئەکرد ژ نی لادیی وگـــەرکەکانی خواری قەلات رویان دەر ئەکەوت بەلام خویان بەچاروگە دائەپوشت •

٢ ــ ئاو ــ چرار ــ سوتەمنی :

پیش سالی ١٩٣٠ بە ولاغ سەقا ئاوی ئەبرد بو مالانی قەلات وەئەو ئاوە لە کاریزی هەولیر ویا لە کاریزی میری ئەهات بە جو گەلە بوحەوزی ، نـاو شار کە لە دەرگای بازار بووە لەو شوینە سەقا ئاوی ئەبرد ، قەلات •

ئەماجی‌نشین گەرەکانی کورتەك (ئەی خواروی قەلا) ئـەم مالانـە هەندیکیان ئاوی بیریان بەکار ئەهینا وەهەلیدیکی تـر ئـــاوی کاریزیـان ئەخواردوە • وەپاش ماوەیك شارستانی دەستی کرد کەئاوی کاریـزی میری بە بوری دابەش بە سەرمالانی بکات •

چرای شەو (فانوس) پی ئەوترا ویا (قودیلە نەوت) مالی بی‌دەسـتە هەلات گەلیکی فانوسیان نەبو قودیلە ویا لامپایان بو شەو بە کاریان ئەهینـا ئەی هەمو ئەم بابتە چرایانە بە نەوت پی ئەبون •

وله زەماوند وشـــایی ومەولود (مومیـــان) پی ئەکرد ــ ایتر بە جورە نەختی روشنای وەروناکی بو شەو دورست ئەکرا تا پیـــابونی کهرباء پـــاش سالی ١٩٣٦ •

ئەگەر لە کهرباء بـپرسین نەك بو ولاتی ئیمە ئەم شتە تازەیە پیـــا بونی وبلاو بونی زور کون نیە وئەگەریتەوە سەرەتای ئەم چەرخە •

وبو ســوتەمەنی ئەی ئاگری زستـن دار وە رەژو (خەلوز) وەلەلادی کاوە پوشی بەکار ئەهات ، وهەر بەدار وپاکا قشپل ، ئاگر ئەکرا بو دورست کردنی شیو وەخواردەمەنی ــ پاش سالی ١٩٤٠ وردە وردە نەوت بوســـــوتەمەنی وبودورست کردنی خواردن بە کارهات لەسالی ١٩٦٠ •

غاز پیا بو وزور کەس لەجیاتی نەوت بو ئاگری زســـتان وبودورست کردنی شیو بەکاریان هینا هەرچەند کهرباء پیش سالی ١٩٤٠ پیـــا بو بە لام لە هاوینی پاش ١٩٤٠ انجا (پانکە) بەکار هات وهەروها •

بو ئاوی سارد بەفری چیا ئەخرا چال

لە گوندانی شەقلاوە وپیرمام وگەم بەفرە لە هاوینی ئەهیزا بو شـــار بو ئاوی سارد وە ماستاوی پی ئەکرا ، پاش سالی ١٩٤١ (بوز) پیا بو ئـــەی بەفری دورست کراو بە مەکینە وپاش سالی ١٩٥٨ انجا (ثلاجە) پیا بو لـــە هەولیر •

٢ ــ اوتومبیل ــ رادیو ــ تلفزیون ــ

یکەم ئوتومبیل لە سالی ١٩١٥ هاتوتە هەولیر بو بو خلیل پاشـــا ســـەر لەشکری عثمانلی تەرخان کرابو وەئەلین شوفیرەکەی (المان بووە) ، پـــاش سالی ١٩٢٢ اوتومبیل بو ئامو شو لە بەینی هەولیر ــ وموصل بەکار هاتووە

وپاش سالی ۱۹۲۳ ــ ۱۹۲٤ انجا بو رویشتن بو کرکوك بغدا بەکار هەتوه ، پیش‌ماوەی ناوبراو تەنها ئەسپ وە ولاغی تر بووە بو کاروانی وسەفەر •

ورادیو کە بە پاتری.کار ئەکات پاش سالی ۱۹۳٤ لە هەولیر پیدابوە وئەوەی بە کەرباء کار ئەکات پاش سالی ۱۹٤۱ بو هەولیر هینراوە •

ئەما تلفزیون پاش سالی ۱۹٦۰ لە هەولیر پیدا بووە پاش ئەوەی کە لە موصل تەریباتی بناغەی پروگرامی تلفزیون دورستکرا •

پیش سالی ۱۹۳۷ ئەگەر مام وستایەك لە قوتابیخانە باس بونی تلفزیون ویا شتیکی دورست کراوی تازەی وای باس بکرادیە هیچ کەس براوەی بەم قسەیە نە ئەکرد وهەروها لە سالی ۱۹٦۷ کە امریکانی چونە سەر مانگ زور کەس ئەی وت ئەم قسەیە راست نیە وە هتا ئیمتش زور کەس بروا بەم گفتە ناکات ایتر ئەم جورە بیرو باورە دواکەوتوە مەبەستی نە خویندەوارە ئەبی زانین خویندن وپیش کەوتی لە زانستی ریگای بەرز بونی گەل ونشتمانە وەخویندەواری وە لات تاریك ئەکات وگەل بەدوا ئەخات •

٤ ــ شاراستانی ــ

کاروباری شارستان بنگەی ئەگەریتەوە سالی ۱۸۸۵ لەم سالەدا شارستانی هەولیر ــ بلدیە دامەزراوە ئەم دەست گاهە زور کاروباری شاری ئەبینی وەك کولان پاك کردنەوە وزبلی مالان گواستەوە بودەروی شار وشەو کولان وجادەکانی شار بە فانوس روناك ئەکرا هەروها بلدیە نوبەچی بو بازار وگەرەکەکانی شار دائەنا ئەم نوبەچیانە لە زور چاوە دیری داگرەی پولیس پاسەوانی شاریان ئەکرد •

ونە شار دو جیگا بو بە مەیدان ناو ئەبرا یەکیان مەیدانی دار فروشتن کە

دار وخلوز تیا ئەفروشرا هەروها هەندی میوەجاتی گوندەکانی چیا ئەهاتە ئەم مەیدانە بو فروشتن . مەیدانی دو هەم پیان ئەوت میدانی ولاغ فروشتن مەر بزن وە گاومەنگا لەم مەیدانە ئەکرا هەروها ئەم جیگایە کرینی وفروشتن بەرزە ولاغیی تیا ئەکرا وەك کرینی ئەسپ ــ ماین ــ ئیستر . ئەم هەر دو مەیدانە لە ژیر چاوە دیری شارستانی بووە .

وگورە پانیکی سیەم شتی کونەی مالان ویا شتی کە خاوەن مال لە خوی زیاد بو لەو جیگایە ئەفروشرا، زورشت لە لاین چەند پیرە ژن ئەفروشرا وە ئەم ئافرەتان بەم کارە خەریك بون شتی بە نرخ (چارچی جاری بو ئەدا) هەر کەس زیادی بکرادیە ئەوشتە بو ئەو ئەبو .

وەئەم گورەپانە بە مەیدانی (قاری بازار) یا بە دلال خانە ناو ئەبرا .

ئەم سی مەیدانە لە لایان شارستانی چاوە دیری ئەکرا وهەندی رسومات لە لاین باج گیری شارستانی وەرئەگیرا .

٥ ــ ژن خواستن :

بە زەماوند پاشایی ناو ئەبرا ژن مارە کردن بە پی ئاینی اسلام جی بەجی ئەکرا لە لای مەلا ویا قازی مارە ئەبرا .

وەژن گواستنەوە لە مالی بوك بو مالی زاوا لە شوینی نزیك بەپی بوکیان ئەهینا بو مالی زاوا وە لە شوینی دور بە ولاغ ژنیان ئەگواستەوە لە دەرگای مالی زاوا ــ زاوایان یەکی لە خزمەکانی شەکر وپارەیان بە سەر بوك هەل ئەدا وبەشەو کە زوا ئەچوە لای بوك وبە تەواو بونی زاوایەتی یەکی لە ولاداش زاواکان ویا خزمیکی زاوا هەر لەو کاتەدا تەقەی بە تفنگ ئەکرد ئەمەش زور جار یك تەقە ئەبو یا س زیاتر لە ئەبو .

وپیش روژی بوك گواستنەوە مالی زاوا ئاهەنگیان ئەکرد ومەولود بـە شەو ئەخیندرایەوە ٠

ئاسیاوی مالی زاوا وە خزمەکان روژی بوك گواستنەوە هەر کەس شتیکی بە ناو باروبو یا بە ناو پیروزی ئەیان برد ئەم شتە زور جار پارە ئـەبو وەیا شتیکی بە نرخ وەك مافوری ئەو سەعاتیك ٠

بوك پاش (۳) روژ لە ناو مالی خوی هەلدی دیاری دابەش خزمـانی مالی زاوای ئەکرد ٠

وروژی حەوتم ئافرەتان خزمی مالی بوك وزاوا هەر مالی تەختی پارەی ئەبرد بو بوك ٠

وبوك نزیکەی شەش مانگ نە ئەچوە مالی باوکی دوایی کە ئەچوە مالی باوکی یەکەم جار نزیکە دە روژ زیاتر ئەمایەوە ژنە خزمانی مالی زاوا ئەچون ئەیان هینایەوە ٠

ئاهەنگ شـار هەر بە گورانی ئەبو روژی زەماوەند کەم جار هەل پەرکی ئەکرا بەلام لە لادی هەر دەم لە زەماوند دول وزرنا لیدراوە وهـەل پەرکی دامەزراوە ٠

٦ ـ منال بە خیوی کردن ـ

پاش بونی منال بە (۳) روژ کور لە لایان باپیری ویا باوکی نـاوی لی ئەنرا کچ لە لایان داپیری ویا دایکی ناوی لی ئەنرا ٠

منال کە ئەبووە حەوت روژە لە لایان پیرە میردیکی دانـای خزم ویـا خەلکی گەرك بە گوی چەند گفتیك ئەوترا ئەلین مەبەست لەم شتە کە ئـەم

مناله له سه‌ر رەوشتیکی چاك گەورە ببی منـــال بون به یارمەتی مامانی ژن ئەبو ، ئەم مامانە ناوکی منالی ئەبڕیەوە وە ئاگاداری تەندروستی منـــال ئەبو هەتا چل روژ بەسەر بونی رائەبوری •

ئەم مامانانە ئەم کارە فەرمانیـــان بو وە کـــری خویان له خاوەن منـــال وەرئەگرت •

منال به شیری دایکی به خیوی ئەکرا ئەگەر دایکی منال نەخوش بوایه یاشیری ئافرت کەم بوایه ژنی جیران وە خزم جار بەجار مەمکیان ئەدا بـــەم مناله ، ئەگەر خاوەن منال دەولەمند بوایه مەمك دایان بو ئەگیرا به مانگانە•

وئەمانەی منالیان نەئەما هەندیکیان منالی خویان ئەدا بەیکی له مـــالی خوی بەخیوی بکات ویا ئەگەر خاوەن منال پارەدار بایه شوینکی تایـــەتی تەرخان ئەکرد که مناله‌کەی که ژنی لەم جیگایه بەخیوی بکات •

ومنالی کور پاش یك ساله خەتەنە ئەکرا وە به بونەی خەتەنە ئەگـــەر باوکی منال دەولەمند بایه ئاهنگی بو ئەکرا خزم ناسیاو دیاریان بو ئەهینا•

ومنال پاش حەوت ساله له مزگەوت ملا فیری خویندن ونوسینی ئەکردە

ئەوانەی که ئەچون بو خویندن زور کەم بون وەئەوەی ئەی خویند پاش سی چار سال که فیری خویندن ئەبو وازی له خویندن ئەهینا ئەوانەی مەبەستیان بوببنه ملا یا خویندواریکی تەواو ماوەیکی زور ئەیان خویند

مەبەســتیان بوبینه ملا یا خویندواریکی تەواو ماوەیکی زور ئەیان خویند •

٧ ــ چەژن :

چەژنەکانی ولاتی شاری هەولیر گەلی چەژنی به پی ئاینی اســلامە ئەم چەژنانە ــ چەژنی رمضان وچەژنی قوربان ــ وچەژنی مولودی پیغمبـــــەر

محمد (ص) وئەمسی چەژنه بەگرنکی ئەگیری ــ ولەچەژن کورد له یکتری چەژن پیروزی ئەکەن وبو چژنه پیروزی له لەدیوانخانه گوند یا دیوانخانەی گەرەك کو ئەبونەوە وەهەر وها له مزگەوت تیکرا نوژی چەژن ئەکەن وەملا ئاموژگاری ئەکات •

له زور گوند وا پیشەیە له کونەوە که خاوەن ماله کان چەشتی چەژن بینه دیوانخانەی گوند که تیکرا پیاوەکان نان بخون •

هەمو مالیك ئەم چەشتە ئەباته دیوانخانه بیجگه ئەو کسانەی کــه زور بی دەست هەلات بن وریا خاوەن مال نەبن ئەو پیش ماوەیکی کورت یکەکیان لی مردوبی ئەی خاومن شین بونه •

له چەژنی رمضــــان وەقوربان خاوەن مال جلوبەرگی تازه ئەکری بو مـداله کانی وەخیزانی وە چەژنا نەیان ئەداتی وە ئەوکسانەی که زور بەدست هەلات وپاد ولەند بن ئەم کەسانه چەژنانیان ئەدەن بەخزمو دستو پی خوریان•

وله چەژنی قوربان سەر برینی مەرمك، یا گایك له لاین پیاوی دەولەمند پیشەیەکی کونه زور پەسەند بووه ــ ئەما لەچــەژنی ۱۲ (رییمی یکــەم) ئەیله روژی بونی پیغمبەر (ص) پیاوی بە دەست هەلات مولودیان ئەکرد له مالیان یا له مزگەوت •

ئەما چەژنی نەوروز پیش سالی ۱۹۵۰ تەنها له دیهاتی چیا ئاهەنگی بو بو ئەکرا پاش سالی ۱۹۵۱ انجا خەلکی شاری هەولیر دەستیان کردوە بەیادی روژی نەوروز هەرسال له کاتیخوی که ئەکەویته ۲۱ مارت سالیزاینی•

(بەش چوارەم)

سەرگزشتەی ئاوەدانی وە ئابوری بەرهەم

لە ولاتی هەولیر

لە وەتارانی پیشو هەوالی زورشتی کونی ئەم شارە پاش لی کوینـەوە باس کراوە لەم بەشە کورتە هـەوالیکی ئاوەدانی شـــار وەخواردەمەنی وبەرهەمی ئەم وولاتە وەئابوری باس ئەکری لەم روەوە ئەم باسـە تەنهـــا پەیوندی بە کومەلایتی هەیە کە گواراوە بە چەشنیکی تازە •

١ ــ خانو بەرە :

خانو بەرەی قەلانی هەولیر وەگەرکەکانی خوارەوە کە بە کورتەك نـــاو ئەبرا ، زربەی ئەم دمستو بەرەیە بە کەرپوچ (خشتی سور کراوە) دورسـت کراوە وهەر خانووی چەند ژوری تیا بووە ، هەندی ژور لاخانویکی تیـــا هەبو لە قەلا (کە دەرگای ئەم ژورە لە ناو ژورە گەورەکە ئەبو ـ هەروەها لە هەر مالی دو بەر هیوانی تیا بو یکیان بو دانشتن وە دوهەمیان بو شـــیوی لینان وە جیگای شیو کردن لە بەرهەیوان بو نەك وەك ئیستە لە ژوری بی لەبەر دوکەل چونکی ئامەدەکردنی خواردەمەنی بە ئاگری دار ویا کا وکوتەل ئەکرا •

وخانو بەرە زوری یك نهوم بو وە هەندی خانوی پیاوی بە دەست هەلات بە دو نهوم ئەکرا وە زورەکانی سەرەوە بە کوشك ناو ئەدران ، وەگەلی مالی قەلا ئەندازەی زور بچوك بو لە بەرئەوە زور جار لە پایەی سەرەوە دو کوشك لە گەل بەرهەیوانی دورست ئەکرا وە لەگەلی سەربانی قەلا لەسەروە بەرهیوانیکی بچوك هەبو بو پاریزتنی جیگاو بەرە ولیف وەبالیفی نوستنی هاوینە تا لە سەربان لەبەر تریشکی روژ نەمینی وەلەم جیگایە دابنری تا دو بارە بو ئیوارە وە شەو لەسەربان رابخرینەوە •

وە لە سوچی شار ئەگەر خانو بەریکی گەورە وە گرنك دورست بکرابا بەوە دار وەباغی تیا بایە ئەم خانو وە بالەخانەیە بە قصر ناو ئەبرا •

وەك قصری ملا افندی لە باداوە وە قصری عطاء الله اغا لەو پەری گەرکی خانقاه وەسید ئاوا •

وەداشتوانی شار هەر کەس خانوی خوی بو ، ئەما کریکاری تازە هاتو بو شار یا ورنجبەری کشتوکال کە جوتیار وە سەپانیان پی ئەوترا ئەمانە زوریان بی خانو بوون پیاوی بە دەست هەلات کە خاوەنی زەوی وە کشتوکال بون لە گەرکانی خواروی قەلا لە گەرگی عەرب وە گەرکی خانقاە (حەساریان) بو بو جوتیار وە سەپانی خویان وەئەگەر زوری زیادی بایە وە یا ئەم حەسارە بو کشتوکال تەرخان نەکرابو ئەم زورانە بەکری ئەدران بە کریکار بە مانگانە • وەئەم حەسارانە بەناوی خاوەنی وەیا بەناوی ئەوەی دورستی کردوە ناو ئەبرا وەهەندی حەسار ناوی بە ناوی ئەم شوینە ئەبرا کە تیایا دورست کرابو • وە ئەم حەسارانە بە خشتی سور کراو دورست کرابون وە هەندیکی بە خشتی کال •

دەرگای ژور ودەرگای دەروە وکلیلەی دەرگا و جاکوش لیدانی دەرگا بە شیوەیە بو کە بە تەواوی ئیستە گوراوە • وەبازاری گەوری هەولیر لە کونەوە تا ئیستە هەر لە لەشوینی خوتی وە لەم بازارە ١٢ قەیسری تیا بووە تارادەیك ئەم قەیسریانە لەسەر نقشەی کونیان هەر بەردەوامن وە لە ناو بازار زور دوکانی تر هەر بووە کەژمارەیی لەصەدوـدوصەد زیاتر بووە لەگەل بونی چەند چایخانە وە جیگای نالبند ــ وە خمجی ــ وچەند خانیك کەبو وەلاغی کاروانی وە بو حیوان ــ بە کار هاتووە ئەمادوکانە لەسەر شەقام زور کەم بووە لەگەل چەند چایخانەیك ــ وپاش سالی ١٩٣٠ وردە وردە دوکان لە سەر شەقامە کونەکانی دورست کرا • وە لەکاتی ناو براو تەنها •

س شەقام لەشار بووە ــ مظفریە ــ خانزاد ــ صلاح الدین وەپاش سالی ١٩٤٠ پەیدل پەی سال دوای سال چەند جادە وەشەقامی تازە لە ناو شـــار کرایەوە •

لە کونەوە لە شار گەلی مزگەوت وتکیە هەر هەبووە• دەولت زور کەم بنای بووە تەنها لە سالی ١٩٣٠ سرای کونی قەلات ــ سەرای متصرفیت لە خوارەوە وەبنایك بو نەخوش خانە ویك قوتابیخانە ــ ومشـــاراستانی لە گـــەل دوس خانو وحصار بە کری گیرا بو بو چەند دائرەی تر ، لە کونەوە یەك حەمام لەقەلاتی بووە ولە کورتەك چوار حەمامی تیا بووە •

دروست کردنی خانو

بە کەرپوچ بو لە گەل قوری خولە سور بە تەنهای یاقور وە گچ ئەو قور ومقـل بو دیوار بلند کردن بەکار ئەهات ــ وەبناغەی خانو قول ئەکرا تـــا ئەگیشتە صاغە لە قەلا بناغە زور قول ئەبو هەندی کـــەرت چوار گەز زیاتر

ئەکولرا ئەمجا بەرد رێژ ئەکرا وە ئەکوترا وەپاشتر بە کەرپوچ وە بـە قسلو مشکی دورست ئەکرا ، پاش سالی ١٩٣٠ چمنتو پیا بو ورده ورده له جیاتی قسلو مشکی به کار هات تا به جاری قسلو مشکی به کار هینانی بەتل بو •

شایانی وتنه قسلو مشکی تیکل ئەکرا وەئەگیرا س(٣) روژ ئەمایەوە بو ئەوە بە تەواوی بخوسی ئەمجا بەکار ئەهات ئەم شتە بەرگەی ئاوی ئەگـرت وە لە حمام وە دەست شور وە جوگەی ئاو بەکار ئەهات وەبو دورست کردنی حەوزی ئاو • کەرپوچ (خشتی سور لە لاین کورچی دورست ئەکرا وجیگای کونی کورەکان لە سەر بەست بو لە گەرکی تعجیل ــ ئەما پیوستی تـر وە هەمو کارو باری هەر خانو وە بەرەی تریشی لە لایان وەستا وەکریکار بەجی ئەهات هەر یك وەستا لە گەل چەند شاگردی شارەزا ئیشە کەیان ئەکرد ــ بو سپی کردن ــ وە سەربان تواوکردن ــ ودیواری صواغ کردن هـەمو کاری ئەم وستایە ئەی کرد وەك ئیستە نەبو هەر کاری زاناو وستای خوی بیی وە پیوستی تری خانو تەنها بو دەرگا ،پەنجرە لە لایان نجار وە ئاسـنگەر تەواو ئەبو بە گارگەی خو ولاتی •

٢ ــ ناو مال ــ

ناو مال بە دەستوری کونی بە هیچ جوریك لە تەرزی ناو مالی ئیستـە نەئەچو ــ کەم مالی تەختی نوستنی بو وە ئەم تەختە دار تاش لـە داری خو ولاتی دورستی ئەکرد ، ئەم تەختی نوستنە تەنها بو هاوین لە سـەربنا بەکار ئەهات •

ئەما لە ناو ژور دوشەك لە سەر رایخ دا ئەنرا وە بالیف (سەرین) زور جار شوینی پال بە دیواری خانوی ئەدا انجا لیفە جاجم بو سەر پوش بەکار

ئەھێنرا ئەمە جێگای نوستن ـ بە شەو رائەخرا ، بیانی جێگا کوئەکرایەوە٠ ئەمەش بو پاکو تەمیزی بو وە دوبارە کە جێگا فروان بی بو دانشتن٠ وە بودانشتن لە مالان ژوری نوستن وە دانشتن ھەریك بو ـ جێگای دانشتن لە سەر رایخ بو گەرمانور بی بابە رەویا لبـاد وە دوشك لە پال دیوار دائەنرا وەبالیفی ئەخراوە قەدی بو دانشتن ویال دانەوە بو روژو شەو، پیش سالی ١٩٣٠ لە ھیچ مالی کورسی وە میز وە قەنفە بە کار نە ئەھات ، ناو مالی زیاد ئەگەر جلکو بەرگ بایە ئەخرا ناو کوتالیکی دورمان کراو کە بە (بوخچـە) ناو ئەبرا وشتی زیادی ترا ئەخرا صندوقی دار کە لە لاین دار تـاش بازاری ھەولیر دورست ئەکرا ، ولە ھەر ژوری صندوقیگی گەورەی تیا ئەبو ٠

لە خانوانی قەلات لە چینی سـەرموەی دیوارکان ئـەی لە بن میچی کولانکی تیا ئەکرا کە بە (تەخچە) ناو ئەبرا بو رازانەوەی مال زور شـتی جوان کە لە شوشە وەفەخوری دورست کرا ئەخرا ئەم کولانکانە ٠

وە بوجوانی زور خانوی قەلا کە سـەری بە کارتەی دار وە بەشـقلە دار دا ئەپوشرا دیوی ژورەوەی بەتەختە پوش ئەکرا لە لایان دارتاش ٠

لە جیاتی دار چینکو بە کار ئەھات ئەم دار پوشە رنگا ورەنگ بە بویە ئەکرا ٠

وخواردەمەنی وەك ساوار ـوەبروش ـ وە برنج وگەنم وەنوك ونیسك ئەخرا کەندو کە لەقور دورست کرابو ٠

رون ـ وە پەنیر ـ و گوشتی سور کراوەر و گوشـتی خیی لی درلوە ئەخرا جەرە ٠

مەنجەل ـ قاپ ـ سەرپوش قاپ ـ سینی ـ تەشت ـ وە هەندی چەشنە گەوچك ـ وە مەسینە ـ وە گوم گوم ئەم شتانە کە بودوروست کردنی شیو بەکار ئەهینرا بە کاردەستی مزگەری هەولیر ئەکرا •

وە کەوچکی دار ـ وکوتك ـ وتەشی بورتسن خوری و پەمو ؛ وە بازو وە تیروك وەفرشەی دار ـ وەملاکی ماستاو ئەم کارو بارە لە دیهاتی خوشناوەتی دوروست ئەکرا و بوشار ئەهینرا •

هەروها لە دیهاتی شقلاوە وپیرمام و گوندەکانی تری ناو خوشناوەتی لە چلوی دار ـ سەبت ـ وە قەرتالە وەسەوەشیر وە شتی تر بو ناو مال بەم جورە دورستیان ئەکرد وە ئەیان هینا بو شار وهەروها تەسبیحی قەزوان وەگوچان وزورشتی تر لەم بابەتەوە •

وە مەسینەی قور وە کوپەی ئاو ـ وە شەربەی ئاو لە شیوەی بەرداغ ـ مەرکانی گول نزورشت لەم بابتە کورەچیەکانی هەولیر لە کورە بەسور کراوی ئامەدەیان ئەکرد •

وشتی تر لە پیستە دوروست ئەکرا وەك هیزەی رون وە دمیکەی ئاو ـ وروایە کە سەقا ئاویان پی ئەگوازتەوە ـ وە پیژنگ ـ ئەم کردوانەش هەر لە بازاری هەولیر پاش دەباغ کردنی پیستە دوروست ئەکرا •

وە رایخ وەك مافور وەلباد ـ وە بەرە ـ وە دوشك وە بالیف ـ و جاجم (بوە دو گرتی نوژ لە خوری دوروست کراو) وە دوگرتی پیخەف کە لە دەزوی پەمو ئەهونرایەوە و ئەم کارو بارەش هەندیکی لە شار دوروست ئەکرا و هەندیکی لە لادی ئەکرا •

لەم باسە بو خوێندەواران روشنا بو کە هەمو کەلو پەلی ناو مال بە تەرزی کونی لە کردوەی خوی ولاتی بو و ئەم دەستورە بە تەواوی شیوەکەی ئەمرو گوراوە ٠

وکار و باری ناو مال هەمو خرا بووە پال کابانی مال ئەم کابانە گەورە تیرن ژن بو لەو مالە وە ایشو کاری مالی جی بەجی ئەکرد و ژنانی تر لە مال وە یا کچەکان هەر کەس بەش خوی یارمەتی ئەدا ٠ یکەم ئیش لە ناو مال ئەوە بو سەر لە بیانی خانو مالین بە گیسە پاك بکریتەو ئەمجا جیگای خەوتن کو بکرینەوە وەیا تاغ بخریتە سەر هەرزالە پاشتر پیوست بو سماور پی بکری وچایە وبەر چایی ئامدە بکری وە سەماور بە خەلوز (رەژو) گەرم ئەکرا وپاش چای خواردنەوە خاوەن مال وپیاوانی تر هەرکەس رو بە ئیشی خوی ئەرویشت ٠

وپیش سالی ١٩٣٠ لە هەولیر و لە گوندکان نیوەرو چیشت نە ئەکرا شتی سوك ئەخورا وە نانی ئیوارە شیوی بو ئامدە ئەکرا لە لایان کابانی مال ٠ هەروها خانو بەرە و ناو مال بەم تەرزە بو وئەگەر سەرنج بدەین ئەم دەستورە باس کراوە کە پەیوندی بە کومەلایتی و ژیانی کون هەولیرەکانە بو ماوەی چەند چەرخی تا نزیکە سالی ١٩٣٠ ئەم جورە ژیانە لەم ولاتە روا بو و جیگای گرتبو ، وە وینەی زور شت لەم کردەوانە بە تەواوی ئیستە بزر بووە و ئەم شتانەی هیشتا نیوە بە نیوە لە سەر رەگزی کەون ماوون وە تا ئیستە کەمیك بەرچاوە ئەم چەشنە پاش ماوەیك بەرو گوران ئەچن و لە دوای چەند سالی تر وینەی ژیانی کون بە جاری لەبەر چاو نامینی و لە دەفتری میژو ئەنوسری ٠

۲ ـ خواردەمەنی : ـ

لە مەو بەر هەروەك وتمان هەمە رەنگ وەچەشنە شیو (چیشت) بـــە ئاگری دار وە یا بە کاو کوتەل وە قەسل ئەکرا وە ســـوتەمەنی نەوت ـــ وە غاز ـــ وکهربە؛ نەبو پیش سالی ۱۹۳۰ ـــ هەر چەند نەوت کەمو زور پیا ئەبو بەلام تەنها بو چرا بەکار ئەهات .

وپیش سالی ۱۹۳۰ لە شار و گوندەکان برنج بو خواردن زور کـــەم بەکار ئەهات پیا وی بە دەســت هەلات ئەگەر میوانی نەبوایە بەلکو لە حەوت روژ جاریك پلاو گوشت بو چیشت ئیوارێك دورست ئەکرا ، ئەما کریکار وە رنجبەر لەشـــار بەلکو لە مانگی جاری برنجی ئەکردە شـــیو وە دانشتوانی دیهاتی دە شتی هەولیر رنجبەر وە سپان وە جوتیار وابو سالی چەژنو چەژن برنجیان بەکار ئەهینا و چەند جار لە مانگی رەمضان ئەگر ئەوکەسە بە روژو بایە ، ئەما دیهاتی بەر ئاو و دیهاتی چیا زیاتر برنجیان بە کار ئەهینا ئەگـــەر رنج لە زەوی گوندیان بکرا بایە .

ساوەر وەگەنمە کوتاو ـــ وە نیـــك ـــ وە بروش ـــ وە نوك وە داندوك ـــ وە کەشك ـــ وە دوغاوا ـــ ئەم خواردمەنیـــان شـــیوی ئەم ولاتە بو وە خواردنی تر ، هیلکە ـــ ماســت ـــ دوشاو ـــ وەخورما ـــ وپەنیر گەلی شتی‌تر بەکار ئەهات .

ئەما سەبزەی زستان لە شاری هەولیر تەنها تور ـــ وشیلم ـــ وپیاز ـــ و کەروز وسلق وە چوندر وباقلا بو و لەهاوینی هەمە رەنگ سەبزە بو وەك ئیـــستە بووە .

زورشت کە ئیستە بە کار دیت پیشی سالی ۱۹۳۰ لە هەولیر نە ئەچاندرا

و له شوێنی تریش ئەم شتانە بو هەولیر کەس نەی ئەهینا ، ئەی پیش سالی ١٩٣٠ ــ بطاطە ــ قەرنابیت ــ فاصولیا ــ اسپناغ له هەولیر نەبو و بەکار نه ئەهات •

وله پیاوی گەورە له مالی گوم لی بووە کە ئەلین نزیکـەی (١٠٠) صەدسـال له مەوەبەر لەم ولاتە توتن ــ وچای ــ وطماطه نـەبووە و بەکـار نەهاتوە • و له بابەت میوە جات هەمە چەشنە میوەجات له دیهاتی خوشناوەتی بو هەولیر له هاوین و پایز هاتووە و له زستان هەنگونـو گویزـوە باوی (بادەم) و میوژ ــ و قەیس ــ و کشمش ــ و ژاژو پەنیر • ئەم چەشـنە بەرهەمانە هەمو خو ولاتی بووە له بازار پیا ئەبو ــ وە گەلی جـار ئافرەتی کوچەر وەك ژنە بولی پایزان کە له کویستان هاتونەوە ئەم شتانەیان هیناوە بو شار روژ دوای روژ له مالان بە پارە فروشتویانە ویـا بەشەکر و چای و خورما وە ساوەر و بروش ئالو گوریان کردوە • هەر شتی کە بەرهەمی ولاتی هەولیر نەبووە بیجگە خورمال وە قەسـب شتی تر خاوەن دوکان له جیگای تروە نەیان ئەهینـا وەك پرتقالـموز ــ لالەنگی ــ نارنج ــ لیمو موترش ــ بلکو زور مالی شارستانی سـالی جاری و یا دو جار ئەم چەشـنە میوەیان نە ئەخوارد له بازار نە بو وەجار بە جار بە دیاری له بغداد و کرکوك بویـان ئەهات • گەلی چەشنە شیو له هەولیر ئیستە زور بابەتی وەك جارانە تەنهـا کردنی هەندی شیوی کونی قەلاتی هەولیر له نەماتە ، بەشە شویکی تر زور کەم کەس ماوە دورستی بکات •

تا سالی ١٩٤٠ هەمو دانشتوانی شار و گوندەکان پیش زستان ساوەر و گەنمەکوتاو ــ وە بروش ــ و نیسك نوك هەرشتە پیاز رون بو زسـتان

ئامدە ئەکرا وە دائەکرا •

پیوست بو هەر مالی ساوار بکولین ولی بکات ـ و بروش بەدەست تاری بەرد بی هیری و گەنماکوت بە دنگ پوختە بکری ـ هەرشتە بە کردویکی تایبەتی بکری و دابەستی مەر سەر بیری و گوشتە کە بکری بە قاورمە ویا لە ناو خوی ئاو وە لە ناو جەرە هەل بگیری بەم جورە خواردمەنی بو زستان ئامدە ئەکرا •

و شایانی باسە ـ دانشتوانی شار ئالودەی گوشتی مەر بون ـ گوشتی بزن وە رەشە ولاغ قصابی شار سەریان نە ئەبری چونکی گوشتی گاو بزن کەس نەی ئەکری پاش سالی ۱۹۳۰ وردە وردە خەلك فیری بە کار هینان گوشتی گا وە مانگا بون •

گوشتی مریشك قاز مراوی ـ هیلکە لە هاوین لە دوا مانگی بهار تا پایز بە کار نە ئەهینرا •

وەماسی وردە دانشتوانی هەولیر بە کاریان نە هینا تەنها ماسی گەورە کە لە بهاری لەزەیی گەورە ئەهینرا ئەم گوشتە نەرمکە لە بازار ئەفروشرا. هەروەك وترا زور چەشنە شیوی هەولیر وە دزەیی و خوشناوەتی لە سەر رەگزی کونی ماوەتەوە بەلام هەر شیویك دەست کاری زوری پی بوی کەم بە کار دیت ژنو مال لە کردنی خویان لا ئەدەن وە مەبەستی لەمە ئەوەیە کە هەندی کابان و خیزان کاری تریان هیە بیجگە بەریوە بردنی مال ومنال • و زیاتر لەمە مالی کون چەند مالیکی تیابو ئەی کور و برای لە یك مال ئەژیان لەبەر ئەوە لەتوانا بو هەر چەشنە شیوی ئامدە بکری ئەما ئیستە ئافرەت خوی لەم تەرحە کارە لا ئەدات پەسندی ئەم شیوە ئەکات کە بەسانای

جی‌به‌جی بکری •

٤ ـ کارۆ باری دانشتوانی ولاتی هەولیر : ـ

هەمە چەشن کارو بار لە کومەلایتی ئەم ولاتە بووە بە شـیوەیك کە بە کە بە تواوی پی‌ویستی ژیان وە داخوازی بەربوە چون وە بەرهـەمی خو ولاتی بوە بە گرنگ ترین کار لە هەولیر کشتوکال بووە هەوالی کشتوکال لە باسیکی تایبەتی لە وتاریکی تر ئەی نوسینەوە •

و لەم بەشە لە کار کردەوی کونی تر و بەرهەمی ئەم کردەوانە بـاس ئەکری •

ا ـ کردەوەی کار بەدەستی ـ

ولاتی کوردستان لە میژوی کون ناو ئاخنی پیش کەوتن بووە وە مروڤ لەم خاکەدا پیش هەمو جیگایکی تر پەیدا بووە وە هەولیر کە کوترین شاری روی زممینە ناوچەی کارخانەی شت دورست کردن بووە تـا سـالی ۱۹۳۰ دەسـت گاهی کارە بەدەستی کون وە بەرهەمی ئەم کارانە پیوستی دانشتوانی شار وەلادی هەولیری بەجی گەیاندووە و ئابوری ئەم ولاتە بەم شیوەیە سەر بەخو بووە وخوی بە خوی ژیاندووە و زور کەم شت لە دەروە بوی هاتووە• ئاسنگەر

هەمو کارو باری جوت وە دورینە ودەرگـا وپـەنجرە خانویـــان دورستکردوە لە گەل زور شتی تر •

بە داری خو ولاتی هەمە چیزە کاروباری خانوی کراوە لە گەل کارگەی

جوت وه هه‌مشیه ته‌ختی نوستن وه کرس میز دولاب صندوق وگه‌لی شتی تر ئه‌م دارکاشه‌نه‌ی بازاری هه‌ولیر به دار وه بزمار خوی ولاتی کاریان کردووه •

ومزگه‌ر ـ مه‌نجل ـ قاپ ـ سینی ـ ته‌شت ـ مه‌سینه په‌قره‌چ ـ پارزونگ ـ که‌وچك ئه‌م بابته شتانه‌ی دوروست کردوه •

تنه‌که‌چی ـ

مه‌سینه ـ قودیله چرا و گه‌لی‌شتی تری کردوه •

قوندره‌چی

دوکانه‌که‌ی گه‌لی جار دو دوکان بوه یکیان وه‌ك گارگه بووه دوهه‌میان بو فروشتی ئه‌م کرده به ده‌ستانه بووه هه‌مو چه‌شن پیلاویان دوروست ئه‌کرده وه‌ك قوندره ومجزمه ـ وه کالك ـ وه که‌لاش ـ پوتین وه ئه‌م پیلاونه لـه پیستی ده‌باغ کراوی خو ولاتی ئه‌کرا •

وه سه‌راج

ئه‌م وه‌ستایانه ـ زینی ـ اسپ ـ وه‌قایش جه‌له‌و بو ولاغی تر وه کیفی ده‌بانجـه وشـه‌ش ئه‌گر فیشك دان خه‌ریطه‌ی فیشکی تفنگیـان دوروسـت ئه‌کرد وجار به جار جانتای پاره وه جانتای جلو به‌رگیان دوروست ئه‌کرد که به باول ناو ئه‌درا ، ئه‌م به‌رهه‌مانه ده‌ست کردوی خویان بووه بـــه پیـستی ده‌باغ کراوی خوی ولاتی جی‌به‌جی ئه‌کرا •

خه‌نجه‌رچی ـ

وه چاخام سازـ که‌سانی وابو هه‌ردو کاری ئه‌کرد وکار به ده‌ستی تری بو ته‌نها له‌م ایشه له یکیان زانا بو ـ خه‌نجه‌رچی ـ خه‌نجه‌ری دوروســـت ئه‌کرد گه‌لیکیان گه‌لی چه‌شنه‌چه‌قوی قصاب چه‌قوی مالانیان دوروست ئه‌کرده

چاخماغ ساز ـ

فیشەکی بە تالی تفنگو دەبانچەیان بە بارود دائەگرتە وە وەهەروها تفنگی تیك چویان چاك ئەکردوە .

وزور کاری تر بو ـ وەك کارگەچی

کە لباد ـ گەپەنك وە قاپوتی لبادیان ساز ئەکرد پەرەچی تەنها پەمو وەیا خوری پەرە ئەکرد و زوریان وابووە لیفە وە دوشکی دوروست ئەکرد ، خمچی بووە،وە پەلان درو (کە کورتانی ئیستر گودرێژی ئەکرد) نالبندچی۔ کاری یکەم نال کردنی وەلاغ وە سمی وەلاغی ئەتاشی ئەمجا نالی ئەکرد (ئەم نالانە) ئاسنگەری شار دورستیان ئەکرد هەروها نالبندی کون وەك بەیتال لە نەخوش وە تەندروستی وەلاغ شارەزا بوون .

دەلاك سەر

تاشی ئەکرد وەخەتەنەی منالی ئەکرد وە زور برینی تیمداوی ئەکرد وە پسپوری وا هەبو کە شکەستیان ئەگرتەوە (ئەم کارە تا ئیستە ماووە ،

لە مالان ژن بە تەون مافور وە بەرەی دورست ئەکردوە جاجم ، بەرمالی نوێژ دورست ئەکرا لە ریسی خوری لە دەزوی پەمو (دوگرت) ئەکرا کە لە جیاتی بطانیە لە هاوین بە کار ئەهات .

مافور لە گوندکان ئەکرا ئەما دورست کردنی دوگرتی پەمو تەنها لە کردوەی داشتوانی عەنکاوە بو .

وە لە لاین کورەچی ـ گوسکە مەسینە کوپەی ئاو بقبقە وە شەربەی ئاو لە قور دورست ئەکرا سەرەتای خشتی سور (کەربوج) .

لەم باسە وا دەرئەکەویت کە بازاری هەولیر تەنها جیگای کرین فروشتن

ئەبو گەلی گوشەی بازار وەدوکانەکانی وەك گارگە وەکار خانەی شـــت دورست کردن بو •

ئەم بازرە گەورەیە بیجگە ئەم کارگانە دوکانی فروشنی ئەم شتانە هەمو کرین فروشتن وەپی ویستی‌تری ژیانی تیا بو ــ وەك بقال ــ عەتار ــ بەزاز (کوتال فروش) سەبزەچی ــ قصاب •

ئەم بەرهەمانەی کە کردەی دەست بو هەندی کار بەکەواوی زور بووە وکردوەی تر هەندیکی بە شیوەیکی تازە گوراوە هەندی شتی‌تر بەرو نەمانە•

لەم چیروکە وا دەر ئەکەوی کە ئابوری کونی هەولیر سەر بەست وسەر بەخو بووە وە پالی‌داوەتە بەرهەمی خو ولاتی ، زور کەم شت‌لە لاوە هینراوە بو ئەم شارە بو پیوستی دانشتوالی •

ب ــ کرین وە فروستن :

لە بەندی رابوردو بومان روشنا بو کە بازاری هەولیر هەر گەورە بووە وە هەمو رەنگە پی‌ویستی ژیانی تیا پیا ئەبو ــ خاوەن دوکان زور شـــتیان لە لادی ئەکری شتی تریان لە خاوەن مالات ئەکری ویا لە کوچەراياتی وە بە قازانجیکی کەم شتیان ئەفروشت •

وە دوکاندار کەمیان دوکانکە هی خویان بووە گە لیکیان دوکانیان بـــە مانگانە ئەو سالانە لە خاوەنی بە کری ئەیان گرت وە پیش ســـالی ١٩٣٠ مانگانەی دوکان لە سی‌چوار روپیە زیاتر نە ئەبووە ئەی لە نیو دینار کەمتر • وە هەندی کەلو پەل وەچەند پیوستیکی مال یا ژیان کە لە ولاتی هەولیر ئەبو بە کاروانی ولاغ لە موصل وبغداد ، حلب ــ دیار بکر ــ نصیبن ــ ئەهینراە وە درگایی تر بوهاوردانی شت بو هەولیر بە کاروانی لە شنو وە صابلاغ وە

اورمیه و تبریز ئەهات وەك سەماوار ـ پیاله ـ قوری چای ـ مافورـوەچك و زور شتی تر .

شاری هەولیر جیگای هل کەوتوبووه له سەر چەند ریگایك بەم بونەیە هەر دەم کاروانی لایەدەش لەم شاره رائەبورد بو شارەکانی تر .

زور جار گەروکی بیگانه میژو نوسەر سەریان داوه لەم شاره به ریبواری ئەو ویستویانه که هەوالی کومه لایتی وه میژوی تی بگەن .

وزور لەم نوسەرانه باس گرنگی وه گەورەی وه پوختەیی ئەم بـازره ئاوه دانەین کردوه . بەبی گومان ئەم تەرزه کومەلایتی وه ژیانی ریك وه ئەم بەرهەمو کردەوی کار خانەی کردنی گەلی شت به دەست تیکرا لەم نیشانانه وا دەر ئەکەویت که ولاتی هەولیر له میژوی کون پیش کەوتو بووه ، زانستی تیا گەش بووه ، وه پەرەی سەندوه له هەمو جیهان وه ئەم شاره ناوی داوه.

ج ـ له بەند وئەستونەدەکانی پیشوی ئەم وتاره چەند چەشن کـارو فەرمانی دانشتوانی شار گوندەکان له سەر روالەی شیوەی کون بیژرا،ئەگەر سەیری کومەلایتی کون بکری بە چاویکی ورد چەند چەشنه کاری تر بووه ‌ئەم شاره وەك دار فروش وه حمال وه کریکا رووه وستای خانو وه کاریزچی (کریکاری خانو نزیکەی سی مانگی زستان هیچ ایشان نه ئەکرد) وخاوەن ئیش تریش وەك دنگچی ـ خانچی ـ چایچی ـ کاروانچی ـ نانـەوا ـ گامیشەوان حوشتروان . شوین هەل گر ...

وەکەسانی تر که بە موچه بو میری کاریان ئەکرد ، یا شارستانی ئەو به پاسەوانی وهی تر وەك پولیس ئەمانەش پیش سالی ۱۹۳۰ ژمارەی گشتیان له شار له (۵۰۰) کەس کەمتر بووه .

٥ ـ مالات به خیوی کردن :

به خیوی کردنی مەر وە بزن وە رەشە ولاغ کاریکی زور کونە لە شار وە پەلەکانی ولاتی هەولیر وە دانشتوانی گوندەکانی ـ ئـەم کارە کوچەری ناوچەی هەولیر وە جی نشینانی شار وەدی هەر دولا هوگری ئەم کارە بون.

مەر بەخیوی کردن پارچە ـ پارچە بووە بە (می گەل) ناو ئەدرا هـەر می گەلی لە ۲۰۰ سەر تا هەزار سەر ژمارەی مەر وەبزنی بووە .

وە ژمارەی کشتی مالات مەر وە بزن وە رشە ولاغ لە گـەل بـەرزە ولاغ لە ناوچەی هەولیر گەلی زور بو ئەتوانین مەزەندەی بکەین کـە نزیك ملیو نیك ئەبو . وبەرهەمی ئەم مالانە زور بو وەك ماستـ وەپەنیر وە رون وە گوشت ـ وە خوری ـ وە پیستە ـ وەمو ـ ریخولە وەبەرخە نیر ـوە لەم بەرهەمەن زور بابەتی بوفروشتن بە ریگای موصل ئەنیرا بو حلب وەیـا جیگای تر وەك خوری وە پیستە ـ وە ریخولە (رون بەرخ ئەنیرا بو بغدا) .

شایانی باسە دانشتوانی شار و دیهاتی پیش (٥٠) سال کەمتر هیچ کەس رونی گیای بەکار نەئەهینا تەنها رونی مەر وە بزن بە کار ئەهـات بو شـیو دورست کردن ، لە مالان تا سالی ۱۹٥۸ هەر ئەم رونەیان بەکار ئەهینا .

بیجگە ئەمە گوشتی گا وە مانگا پەسەند نەبو وە زور کەم بەکار ئەهات لە شار پیش سالی ۱۹۳۰ تەنها خەلکەکە ئالودەی گوشتی مـەر بون وە لـە بازاری هەولیـ زور کەم گوشتی گا وە بزن ئەفروشرا وبەرهەمی تـر ماوەی شەش مانگ لە بازار پیائەو وەك ماست ـ پەنیر ـ کـەری (فەریکەرون) لور ـ وە پایزان پەنیری ژاژی ئەهاتە بـازار . لە دیهـاتی وهـەر دیسان

کوچەرکان هەمیشە زور تەرحە زندەی تر یان بەخیو ئەکرد وەك ئەسب ـ ماین ـ ئیستر ـ گودریژ ـ گامیش بەخیو کردنی ئەم مالاتە زور پیویست بو بو کاروانی وە سواری وە بار • لە گەلی مالی ناو شار وە لە هەمو گوندەکان چەند چەشنە تەیر توال بە خیوی ئەکرا وەك مریشك ـ قاز مراوی ـ علی شیشی کوتر ـ وە ئەم بەرهەمە بەشی پیویستی شار وە لادی ئەکرد هیچ پیوست نەبو هیلکە ویا گوشتی مریشك لە جیگای تروە بو ولاتی هەولیر بیت تا سالی ١٩٥٨ بەم جورە بووە •

تەنها لە زستان وە پایز پاش باران پەلە بەکار هینانی گوشتی مریشك پەسەند بو بە هیچ جوری لە کاتی کە مریشك ـ قاز •• کە جوجەلەیان هل ئەهینا ئەی لەکاتی کورك بونی لە بهار وە هاوین گوشت مریشك بە کار نەئەهینرا ـ وە لە هاوین زور کەم هیلکە ئەخورا •

تەندروستی ولاغ :

کوردەواری بە چاویکی تەواو چاویان لەهەمو پیوستی مالات بو هەروها نەیسەرما مەر وە بزن لە دەشت لە غالی بەرد دا ئەکرا و لەگوندانی چیا لە ئەشکەوت ئەو لە خانو لە کاتی بەفر ئە پاریزرا • ئیتر اسب وەرشە ولاغ لە تەویلەی ریکو پاك بەخیوی ئەکرا ، وخاون مالات وە ولاغ هەردەم ئالیك وە لەوەری ئەم زندە ومالاتەی بەر چاو ئەکرد سەر باری ئەم شتانە تەندروستی زندەور ئەگەر مەر پی ویا بزن ویا بەرزە ولاغ بو هەر نەخوشیك دەرمانانی تایبەتی بو ومروڤی پسپوری زانای ئەم کارە هەر بوون لە دیهات پیش بونی بەیتالخانە وە ولاغە بەرزەی وەك ئەسب ئیستر نالـند لە شار لە جیاتی بەیتال ئیستە کاری تەندروستی ولاغی ئەبینی •

سالی هەندیکی لە سـالی زورسەرما بوەسەخت ئەفەوتا ئەگەر جیگاو ریگای تەواو نەبوایە ، هەروەها سالی نەعلاتی (بی باران) ئەم مالاتـە زور زیادی نەئەکرد وزور کەمی ئاووس ئەبو لە بەر بی هیزی وەلە نەبونی پوش، پەلاش پەریز وە پاوانی تەواو بو بە خیوی کردنی ، هەر سالی بی باران کارە ساتیك گەورە بو بو ئەم بەستە زمانانە •

بەخیو کەری ەر وەبزن هەندیکەرت خاوەنی‌بووە وهەندی‌جاریش شارستانی لە گەل لادی بە هاو بەش مەریان بە خیو ئەکەرد بە شیوەیکی تایبەتی کە بی ئەوترا لیکدان دوبەش مالاتی شارستانی بە شیك مالاتی لادی لیك ئـەدرا وخەرجی بە خیو کردنی میگەلەکە هەندی شتی لە سەر شوان ئەبو وهەندی خەرجی تر لە بەرهەمی مالات دەر ئەچو ئەم لیك دانە بو ماوەی حەوت سال ئەبو وە هەمو بەرهەمی سال بە سال بەش ئەکرا بە دو بەش هەر بەشی بوریکی لەمانە وە پاش تواو بونی حەوت سالە سەرو بەری میگەلەکە ئەی گشتی مەر وبزنکە ئەکرا بە دو لەت هەر بەشیکی ئەدرا بەلایکیان • چەشنی تر بوبویە خیو کردنی مەرو بزن خاون میگەل کە شارستانی ئەبو وە شوانەکـە لادی ئەبو ئەم شوانکاریە ئەم میگەلەی بە خیو ئەکرد وبەرهەمی رونـ وە خوری وماسـت وە پەنیر ئەکرا دو بەش هەر بەشیك بو لایکیان بەلام بەرخە نیر تەنها بو خاوەن میـگەل بو وەبەرخی می لە گـەل میگـەل لیك ئـەدرا بو ئەوەی سال دوای سال ژمارەی زیاد بکری• ئەم بەش داریە بە (دو خور) ناو ئەبرا•

٦ ــ نابوری :

لەم وتارە بو خوینەواران وا دەر ئەکەوی کـە دانشـتوانی شـار وە

دیهاتی وه پەلەکانی ناوچەی هەولیر پیوستەکانی ژیـان وەك جلو بەرگ ـ خواردەمەنی ناومالـ رایخ وه کار وباری جوت وه خـانو کـردنی ئـەم پیوستانه له بەر هەمی کشتوکال ـ وه مالات به خیو کـردن وشـتی‌ترکه بەرهەمی کارخانەی دەست بووه ئەم پیوستانه هی خو ولاتی بووه زور کەم شت بووه که له جیگای تر بو ئەم ولاته هینراوه .

وگەلی چەشـنی ئـەم بەرهەمـه وەك گـەنم ـ جو ـ بـەرخ ـ خوری پیـسـته ـ ریخولـه ـ مو ـ وه رون ـ پـەنیر نـیـراو بـو ولاتی تر ، ئـەم تـەرزه ئابوریه سـەنگی گرانـه که ولاتی له توانای بی بەبەرهمی ناو خوی پیوستی رنگاو رەنگی ژیان جی‌بەجی بکات وئەم رواله‌یه سەر مایەکی تەواو وه پزشیکی روشنایه که ئەم شاره ناوەخنی زانستی وه پیش کەوتن بووه له میژوی کون به هونەرمەندی دانشتوانی .

(بەش پینجەم)

کشتوکاڵ بە شیوەی کونی لە هەولیر

دانشتوانی هەولیر هەمە چەشن کار وبارەن بووە بە شیوەیك کە کە پی‌وستی ژیانیان بو ، خەلکی شار وەلادیکانی بە تەواوی وە دورستی ئامەدە کردوە و ئەتوانین بلین بەرهەمی خو ولاتی لە توانـای بووە خوی بەخوی بەش بەریوە چونی وە ژیانی نشتمانی شار وگوندەکان بکات ئـەی بەرهەمی زورشت لە پیوست زیاتر بووە وە لە بەرئەمە ئابوری ولاتی هەولیر سەنگو تەرازو زور تەواو بووە •

شارستانی هەولیر وەدانشتوانی گوندەکانی گەلی چەشن کاریان بووە وەك کاری دەست (شت دورست کردنەوە) بەخیو کردنی مالات وەك مـەر وەبزن وە رەشە ولاغ وکرین فروشتن وزور کردموەی تر سەرەتای هـەمو کاریك کشتوکال بووە لەم ناوچیە گرنگ ترین بەرهەمی وەلات بووە وە لـەم وتارە باسمان دەربارەی کشتوکالە وبەرهەمی کارو باری وشیوەی چاندنی وەبەناو هینانی کشتوکال بە دەستوری کونی ، بەرەو (٥٠) سـال تا ئیستە وردە وردە لە گورانە وئەتوانین بلین کە شیوەی کونی کشتوکال بە تەواوی گوراوە ولیرە ئەمانەوی زانستیکی تەواو پیش کەش خوینەوران بکـەین لە بابەت کشتوکالی کون کە باس ئەم شتە بەبی گومان لە دەفتری میـژوی کورد ئەبی بنوسری •

١ ــ میژوی کشتوکال ــ

له میژوی کونی هەولیر وه بەجی ماوەی مروی کونی وا دەرئەکەویت کە کشتوکال لە ناوچەی هەولیر دەست پی کردنی ئەگەریتەوە هەزارها سال پیش نوسینی میژو •

وبەرهەمی کشتوکال (وەك گەنم وجو) ئەستندویکی گرنگی ژمان وئابوری ئەم شارە بووە •

زوربەی بنەمالانی هەولیر کارو بەرهەمیان کشتوکال بووە وئەم کارە بە دەستوریکی تایبەتی هل سوراوه وکراووه کە ئیستە بەتەواوی گوراوه وەمافی بە شیوەی کونی نەماووه وزور شتی لە بیرچویتەوه وئەم زانستە وکردوە کونە ئەگەر لەسەر کاغذ نەنوسری کەس لە دواروژ پاش ماوەیکی کەم نلزانی ئەم کارە چلون بووە وچون کراووە خوم بە بەختیار ئەزانم چیم دیوە وچی ئەزانم وچیم لەیاد ماوە لەم وتارە پی نوسمەوە بەلکو دوا روژ سودیکی بەنرخی بیبت •

٢ ــ شارستانی هەولیر خاوەن زەوی :

ئەم خاوەن زەوبانە گەلیکیان لەقەلای هەولیر ئەژیان وەزوی زوریان لە دەوروپشتی شاربو ولە چەرخی (١٨) زاینی ئەم زەویانە بە ناوی خاوەنی لەلایان دەست بە کارانی عثمانلی با تاپو بە ناویان نوسرابو وهەر گوشیك لە خاکی ناوبراو کە کشتوکال تیا ئەکرا ژمارەیکی تایبەکی هەبو ولە تاپو بە (٣)س بەشی دانرا بو وئەم خاکە گشتی بە وارش شاری هەولیر ناو ئەبرا وژمارەی ٤٤ــ٤٥ــ٤٦ بو وئەم ژمارەیە تا ئیستە بەکار دیت هەر چەند لە

نیوەی زیاتر لەم زەویانە ئیستە خانو وەبەرەی شــاری تیا دورست کراوە ٠
وهەر پارچەیك لەم وارشە دابەشی ژمارەیکی زور لــە زەوی کرابو وهــەر
زەویك ناو وژمارەی تایبەتی بو وهەریکی بە نــاو خاوەنی خوی نوســرابو
وەئەندازەی ئەم زەویانە بە دونم ژمارەی ئەکرا هەنــدی زەوی ئەنــدازەی
گەورەبو بەلکو ئەگیشتە ٨٠٠ــ٩٠٠ دونم ویازیاتر وپارچەی بچوکیشی بو
کەئەندازەی ٢٥ دونم ویا کەمتربوو ٠ وهەردونمیك جیگای ٢٥٠٠م٢ وهــەر
دونمی جیگای توی یك قــەسناغ گەنمــە (ئــەی دوتەنکە گەنم) ئەو بە
کیشانە ١٦ کیلو گەنم ٠

(١٠٠) صەد مال زیاتر لە دانشتوانی شــار خــاون زوی وزار بوون وە
گەلیکیان کشتوکالیان لە وارش شار بو ولە ناو شار نزیکــەی (٢٥٠) جوت
ئیستر خەریکی کیلانی ئەم زەویان بوون وهەندی لە هەولیریەکان کشتوکالیان
لە دیهاتی نزیکی شار بو کە بە (دوروبار) ناو ئەبرا ولە سەدەی دواتر هەندی
شارستانی لەتاوچەی، بەرانی وقوشتەپە وشــامك وبشتری بونە خــاوەنی
دیهات٠

وخاوەنی ئەم دیهاتانە گەلکیان مالیان لە ناو شاربو ولە جیاتی ئــەوانە
کویخای گوند ویا سەرکار کاروائیش گوندی هەل ئەســوراند لە جیــاتی
خاوەنی ٠

وە خاوەنی ئەم دیهاتە چەند زەویك لە لایــان جوتی خویــان ئەکیلرا
وەپارچەکانی تر دابەش سەر جی‌نشین گوند ئەکرا کە بەفلاح ناو ئەبرا ــ وە
ئەم فلاحە دە یك وەیا هەشت یکی بەرهەمی ئەدا بە خاوەنی دی ٠

٣ ـ ئەما ئەوانەی کاروباری کشتوکالیان ئەکرد جوتیاریان پی ئەوترا ـ وە ئەمانە جوتیان بە ئیستر وە گا ئەکردە وئەم جوتیارە بەبرە ئەگیرا هەتا جوت تەواو ئەبو وکریکەی بەشەرت ئەو ئەبرا وئەم شەرتە چەند عەلبە گەنم وجو بو لەگەل ـ پارە ـ لەگەل دو جوت پیلاو وەسوتەمەنی وە خانوی هەروها پی ئەدرا •

ئەی ئەم جوتیارە کە لەلایان خاون زەوی یا فلاح ئەگیرا بو ماوەی نزیك حەوت مانگ لە سەرتای پایز تا ناوە ڕاستی بهار کریکەی بە برە بو بو ئەم چەند مانگە •

وپاش فەرمك بونی گەنم وجو ئەی پی گەیشتن لە لایان سەپان ئەم بەر هەمە بە ناو ئەهات ئەی کە دمغل پی ئەگەیی روژی چوارشەمە یك دو کەس ئەچونە سەر زەویك ـ چەند سواله جو ویا گەنمیان ئەدوری وادیارە ئەم پیش دەستە بە نیازی بەرکەت ئەکرا وە بە (سونەت) ناو ئەبرا •
وە پاش یك دو روژ دەست بە دورینەی جو ئەکرا ولە تەواو بونی پاش چەند روژ حەسانەوە دەست بە درەوی گەنم ئەکرا وە درەوی دمغل لە لایان سەپان بە چاوە دیری سەرکار ئەکرا ویا خاوەن کشتوکال •

ئەما فلاح بچوك کە زور جاری جوتی ئەبو وە ئەم جوتە بە گودریژ ئەکرا لە جیاتی ئیستر ، ئەمانە گەلیکیان خویان وە مالو منالیان وە خیزانیان دورنە و کارو باری تریان ئەکرد تا خەلەکەیان بە تەواوی بەناو ئەهینا •
٤ ـ خاوەنی کشتوکالی گەورە کە

بە چەند جوت ئیستر زەویکی زوری ئەکیلا وە توی ئەکرد دورنەی ئەم ئەم کسانە شیوەکەی فولکلوری نشتمانی ئەم وەلاتەی پشیان ئەدا •

سەپانەکان بەریز یك لە پال یك هەر کەس داسیکی بە دەست گرتوە ویکەم کەس کەدروی ئەگیرا سەر پالەی پی ئەوترا دەنگی ئەکرد سەپان دەستیان بە درونە ئەکرد لەگل ئاولزی گورانیان۔ پشتیان کوم ئەکردوە لەو سەرەی زەوی تا ئەو سەر بە دوای دورنەکە بە یك گاز ئەرویشتن تا سەر پالە سەری بلند ئەکرد پاش هەناسیکی کورت دو بارە لەم سەرەی تری زەوی بو لای تر گازیکی تر ئەچونە پیش ئەوە ٠

وە بەم جورە زەوی بە زەوی پارچە پارچە دەغل ئەدورایەوە ٠

سەپان دەستی چەند ئەی گرت لە دەغل پاش دورینی سوالە لە سەر سوالە بەجی ئەهیشت ئەمجا کیژولە کچ کە پیان ئەوترا گیشەکەر ئەمانە سوالە بە سوالە لە عەردوە ئەو لە دەستی سەپان وەریان ئەگرت ئەیان کردە کومەل لە ناو زەوی وئەم کومەلانە بە گیشە ناو ئەبرا ٠

لە کاتی درەو سەپانەکان گورانی خوشیان ئەوت لە هەر گازی لە درەو ئەم جورە گوارانیانە هەمە رەنگ بوون هەندیکی تەنها لە کاتی درونە بە کار ئەهات گوارانی تر مەبەستی بە خوشەویستی وە دلداری بو ویا بە شانو بالای پیاوی گەورە وناودار ئەوترا وە یا بو باباس پیاوی ئازاو قارەمان بو ٠

وە شایانی وەتنە لە کاتی دورینە ئەگەر پیاویکی گەورە چوبایە سەیری دورینە وەك شاباش شایی ئەبو شتیك بداتە سەپانەکان وئەم کردوەیە بە سوالە هەل گرتن ناو ئەبرا ٠

سەپان لە سەر ایشوکاری خوی ئەما تا دەغل بە تەولوی ئەدروایەوە وەئەکوترا بە جەنجەر وشەنە با ئەکرا بو ئەوەی کا لە دان جیا بیتەوە امجا دەغل ئەگوزرایەوە عەنبار ئەو ژوری حەسار وەکا ئەخرا ناو کادان ئەو لەودە

ویا زور ویا چال • سەپان ٥/١ پینج یەکی بەرهەمی جوی بو وە ٦/١ شەش یەکی گەنم ئەم پشکە لە بەینی سەپانەکان دابەش ئەکراوە گیشەکەر (وە جەنجرەوان) کە زور دەم منالی سەپانەکان بون ئەمانە کری خویان لە خاون کشتوکال وەرئەگرت وە ئەوانەی قرشەی دەغالیان لە زەوی ئەگوازتەوە بو سەر جوخین پیان ئەوترا (شەغرەکیش) وەکری ئەمانەش بەروژانە بو زور جار لەسەر خاون مال بوو •

٥ ــ نیرو نیری زەوی وەکیلانی :ــ

هەر خاوەن زەویك گەلی جار زەویەکانی ئەکردە ٣ س بەش بەشیکی بەبور ئەماوە وئەگەر ئەم بورە سالیکی ترش بەبی کیلان بەجی بما بایە بەیاریان پی ئەوت وە مەبەست لە بەجی هیشتنی زەوی یك دوسال بو ئەوە بو تا هیزی زەوی زیاد بکات وبودوا سال بەرهەمی زور بی ــ ئەم کارە ئیستە نەماوە لەبەر ئەوەی زەوی زور جار هەرسال ئەکلری •

وبەش تری زەوی ئەکرا بە شو وپیویست بو ئەم شویە لە کانگای سەرما بکری ئەی لە کاتی شەختە بەستن لە روژانە ساردی زمسان بو ئەوەی کە کرم ــ ومشك بفوتی وگیا وگولی تیا نەروی وەنەمینی بو سالی ئایندە•
وئەم شویە لە بهار دو بارە ئەکیلرا وئەم کیلگە دومە بە وەرد ناو ئەبرا وە سالی تازە لە گل دەست پی کردنی پایز دەست بە تو چاندن ئەکرا وئەم تویە بە کیلگەیکی جوت دائەپوشرا •

وئەمانەی تویان پیوە ئەکرد بە (تودەر) ناو ئەبران ئەم کارە هەرکەس بە تەواوی وە بەپوختەیی شارەزای نەبو وەپی ویستبو تودەر زانابی بو

ئەوەی کە تو هەل ئەدات بە شیوەیکی ناوەنجی بی بو ئەوەی تو زور تەنك ویا بور نەبی ، ئەگەر تەنك بی بەرهەمی زەوی کەم ئەبی و ئەگەر تو بور بی دیسان برشتی کەم ئەبیتەوە ٠

و هەروها توی تەنك گەلی جار کشتوکال توش گیاو گولی ئەکات وەزیان بە دەغل ئەهینی وەتوی قایمە ئەبیتە ماوەی باش بونی دەغلەکە ٠

٦ ــ جوت چلون ئەکرا :

ولەچی کارو باریە پیك ئەهات ئەم باسە چیروکی تایبەتی هیە گەنجی ئیستە زوریان هیچی لی نازانن ــ هەروەك لەسەرەتای ئەم باسە بیژرا جوت بەدو ئیستر ویاگا ئەوگودریژ ئەکرا ولە بەینی هەردو ولاغەکە داریکی چەماو ئەبەسترا پی یان ئەوت (هەوجار) ئەوەی لەکاتی پایز بەکار ئەهات ئەبا سوك بی لە دار بی ویا بەرو دورست کراوبو وبو زستان لەبەر قوری زەوی هەوجاری بەتین بەکار ئەهینرا کە ئەمش لەدار گویز دورست کرابو زور جار هەوجار ئەشکا ئەگە کەلکی پیا بمابایە ئەنیرا بو نجار کە چاکی بکات وئەگەر زور بی کەلك بوایە لەکار ئەکەوت لەبەر ئەمە خاون کشتوکال هەوجار وزور کاروباری تری زیادە لە پیوست هەردەمی بوی بوئەوە هەر پارچەیك لەجوت شکا ویا لەکار کەوت کەدەست بەجی ئەوشتە بگوری تا ایشو کاری رانەوەستی وئەم هەوجارە لەگە (بن مل) (کە لە لباد وە کەونە بەرە دورست ئەکرا) ولەگەل گوپەلانی دار ئەخرایە ملی ئیسترکان وەلای دومی هەوجارکە چەماو بو ئاسینکی لی ئەبەسترا ئەو لە داری هەوجار تی ئەخرا بە (گاسن) ناو ئەبرا وئەم کار گەیە لە گل هەوجار ئەبووە یك پارچە امجا هەوجار بە

داریکی تر ئەبەسترا بەملی ئیستر بە هەوەی بن‌ملو گویەلاتەکە وەئەم دارە بە (مژان) ناو ئەبرا بەلەلای خوارەوەی هەوجار داریکی‌راستی تر بو کـە بەئە (أستندوو) ناو ئەبرا وەجوتیـار ئەم ئەستندووەی بەدەستیکی ئەگـرت وبەدەستی تری داریکی هەل ئەگرت بوئەومی ولاغەکانی لی خوری وەئـەم دارەش وەك گوچانیك بو بەلام هەردولای راست بو وەلە دار بەرو دورست ئەکرا وبە دار جوت وەیا بە داری جوتیاریان پی‌ئەوت .

هەروەها جوتیك کەپی ئەوترا جوت لەم چەند کارو بارە ریك ئەخرا .

وەزوی بەم کارگەیە ئەی بەم جوتە ئەکیلرا بوچاندنی دەغلی زستان وەك گەنم وجو وهەر کیلانیکی‌تر بو چانـدنی شـینای وەبستان ئەگـەر کشتوکالی زسـتان ویـا هاوین‌بایە هـەر بـە جوت زەوی ئـەکیلرا بو ئەمەم چاندن ئەی جوت بوهەمو کاریکی کشتوکال بەکار ئەهینرا هەتا باغچە بستانا دار ومیوەجات ئاوی وەدیم سالی‌جاری بەجوت ئەکیلرا .

ودەستوری کیلان لەزوی گـەورە کەئەنـدازەی فرەوان بو وزوەی خاون کشتوکالی زور گەورە بو دەستوری تایبەتی بو وئـەم کیلانە کـە بەچەند جوتیك ئەکرا برا گەورەی جوتیاران زەوی دابەش ئەکرد بەچەند جی وئەم کردوەیە (بەلات برین) ناو ئەهیزا وپاشتر جوتیاران دەست بە کیلانیـان ئەکرد وئەم کردوەیە لەکاتی شوبرین وەوەردانەوە وەتوکردن هەمـان کردوە لەهەر سی کاسن بە هەمان شیوە جی بەجی ئەکرا .

۷ ـ کوتانی دەغل

وکیشانەوی بو ئاوای ـ دەغل ئەی گەنم وەجو لە مانگی‌نسیان ئەبووە نەریك ، لە ناوەراستی مانگی مایس گولی خەلە بەتەواوی پی ئەگەیشـت هەروەك باس کرا سەپان بە داس ئەی دوریەوە وەداسەکە بە دەستیکی ئەبو

وەدستی تر دەست کیشکی ئەخستە دەستی کە سوالەی دەغلی ئەدوری تـا پەنجەکانی دەستی برندار ئەبی وئەم دەستکیشە بە (قەنیاغ) ناو ئەبرا هەر وەها سەپان کلاویکی لبادی لە کاتی دورینە ئەخستە سـەری هـەروەك (شەبقەی) ئیستە بو وئەم کلاوە سەرو گیانی لە تەوشمی روژ وگەرمایی ئە پاریزت ، سەپان بە داس دورینەی ئەکرد وگیشەکەری کچ کوی ئەکردەوە سوالەکانی ئەکردە گیشە ئەی کومەل دوای کومەل .

(وە داس ئاسینکی پولا بو سەریکی چەماوو تیژ بو) جـار بەجـار بەردیکی تایبەتی کە ناوی (هەسان) بو ئەم داسە بەهەسان تیژ ئەکرا پاش چەور کردنی وەلای دوهەمی داس دەسکەی لە دار ئەکرا بو ئەوەی سـەپان بە ئاسودەیی بە کاری بهینی بە ساتای لە گەرمای هاوین بە کار بیت .

وپاش تەواو بونی درو وکوبونەوەی قرشەی دەغل لەناوزەوی بەولاغ ئەم قرشەیە ئەگوزرایەوە ئاوای بو جی جوخینان ولە هەر گوندی ــ ولـە شاری هەولیر لە چەند جیگا گورەپانی تایبەتی بو کە تەنها بو جیگای جوخین دەغل تەرخان کرابو (وزور جار لە نزیك ویالە قەراغ ئەم گورەپانە جیگای چەند قسناغ جو ئەکرا بە قەرسیل بو روەلاندنی ئیستر وەولاغی تر بوماوەی نزیك مانگی باش تەواو بونی جوت تا دورینە دەستی پی ئەکرا) .

وقرەشە لە زەوی بو جیگای جوخین بە ولاغ ئەهینرا وئـەم ولاغـــە (شەغریکی ئەخرا سەری) (وئەم شـغرەیە لـە دار دورسـت کرابو وەك پەیژەیکی دولایی ئەخرا رسەر کورتان ئیستر وەقرشەی دەغلی لی توند ئەکرا ولە زەوی ئەگوزرایەوە سەر جوخینان بەم شیوەیە) .

وئەم قرشەیە جی‌بەجی کو ئەکراوە وەکو ئەکرا ، بە جوخین نـاو ئەبرا وەلە ناوە راستی هەریك لەم جوخینانە داریکی ئەسپینداری راست ئەچەقـا

وئەم دار چوخینە جەنجەری لی ئەبەسترا ولە دوەری ئەسوارا •

وپاش ئەوە کە جوخین ریك ئەخرا وقرەشەکیشانی تواو ئەبو هەر جوخین تەنها یك دوای یك بە وولاغ گیرە ئەکرا بوئەوی قرەشەکە پان بکات وبی شیلی وەبو کوتان ئامادە بکری •

وپاش ئەمئیشە دەست بەخەلە کوتینەوە ئەکرا بەجەنجەر کە بەولاغ رائەکیشرا • وئەم جەنجەرە بەگوریسیك ئەبەسترا بەدار جوخین وجەنجەروان سواری جەنجەر ئەبو وهەلی ئەسوران بەدموری جوخین بەپی سورانی ولاغەکە وەئەم جەنجەرە دمغلی ئەکوتی سەپانی لەدیاری ئەم کارە ئەبو کە قرشە بداتە بەردەوی جەنجەر وەوردە بەلای تر جیای بکات بەم دەستورە دمغل دو جار ئەکوترا جاری یکەم (قرشە کوت ئەکرا) ودوبارە سەپانەکە جوخنەکەی گرد ئەکردوە وبەبیل وەشەنە کوی ئەکردوە وە بە جەنجەر ئەکوترا وکوتانی دووەم کە وردە کوتی پی ئەوترا بەم کوتینە بە تەواوی دانی دمغل لە کا جیا ئەبووە •

وئەم وردیە کە تیکەلە بو لە کاو دان بە (شەنە) ئەدرا بەر بای بە با ئەکرا بو ئەوەی دان لە کا جیابی تەوە دان بە لایك ئەما وکا ئەکەوتە دوری جوخین وەسەپان کاو دانی جیا بەجیا کوئەی ئەکردوە بە کومەل •

وزور جار شەنە با دوا ئەکەوت لەبەر نەبونی با و لەکاتی کەبای شەمال گزەی بکرادیە بە خەلاتیکی خدای ئەژمیرا کە ئەم بایە یارمەتی تواو کردنی ئەم ئیشوکارەی ئەکرد پیش هاتنی زستانی سالی تازە •

جوخینە گەنم وجو پاش ئەم سەینو بەینە دورو درێژە کاری کوتاهی پی ئەدرا .

وەلەو رادەیەدا نورەیی جیا کردنەوی مزەی بەش داران دەســـــت پی ئەکرا کە هەر کەس بەش خوی بەپی پشکەکەی کە هەیتی پاش بەش کــردن هەر بەش بدری بە خاوەنی .

بەشی سەپانان جیا ئەکرایەوە وهەروها بەشی خاوەن زەوی لی دەرئەچو کە بەتابو ویا ملکانە ویا بە بەشی برا گەورە ناو ئەبرا .

وهەر کەس بەش خوی ئەگوازتەوە ، وە خاون خەلەی زور لــە عەنبار ویا لە ژوری حەسار وەیا لەچالی دەغل دانەکەی دائەکرد ، وەئەمانەی خاوەن بەرهەمیکی زور بوون (بیری دەغلیان بو کەناوەکەی بەخشتی سور دورست کرابو) وەئەم بیرانە گەنم ویا جوی تیا هەل ئەگیرا لەژیر بیر یك بست کــای تی ئەخرا ئەمجا دانەکەی تی ئەکرا پاش دان دیسان کا ئەمجا قرەشە ئــــەو قەسل ئەخرا سەری وە بە قورە سور سـواغ ئەکرا) ئەم تەرزە بیرە وەك سایلو بو کە دان لە گەرما بی پاریزی وبوماوەی ۳ سال ئەم دەغلــە نەگوری .) وبیری زور باش بو ماوەی (٥) سال خەلەکە لە ناوی وەك خوی ئەمــایەوە . ئەما کا بو ئالکی ولاغ (ئالیك) وەیا بو قورکاری وە بومەرو مالات ئەخرا لەودە (کــادان) وەهــەندی لەودەی شــــار دیوارەکانی بــە کــەرپوچ (خشتی‌سورکراو) دورست ئەکرا لەودەی کای گونـدەکان بەلگبن (لبن ــ خشتی کال) دورست ئەکرا .

وکا ئەخرا لەودە ، قسەل ئەخرا سەری پاشتر قورە بەست ئەکرا بەشیوەی باران لەسەری راگەوەستی .

ئەما كای بەردەست ئەخرا زور وە یا چال كە روژ بە روژ بە كار ئەهاتــ وەلەوده زور كەرت لە سالیك بوسالی تر ویا زیاتر ئەما لە ترس سالی نەهات ئەی بی باران ئەو بە ئافلت ۔

٨ ـ خاوەنی گوند وزەوی :

خاوەنی گوندەكانی ولاتی هەولیر ئەی دیهاتی دەو روبــار وە بەرانی وشەمامك وكەندیناوە وقەراج لەم گوندانە هەندیكی خاوەنی هەولیری بوون وهی ترگوندی ئاغای دزەی بو ویا ئاغای گەردی وهەندی گونــدی تــر خاوەنی لەدیەكە دائەنشین ئەی هەر چەند پارچە زەوی هی فلاحی بو ۔

وپیش سالی١٩٣١ ئەی پیش دەرچونی یاسای تسویە لە قەراج ویا لەپشت ری ولە شەمامك زور گوند خاوەنی دانشتوانی گونــد بوون هــەرفەلامی خاوەنی چەند پارچە زەوی بو بەم شیوەیە ئەم گوندانە زوی هەركــەس هی خوی بو وكویخا دی برا گەورەی دی بوو ۔

ئەیی خوینەواران ئاگەدار بن دەرەبەگایەتی لەشــــاری هەولیر ولــە ناوچەكەی نەبووە وپیش یاسای ناوبراو زوركەم كەس بووە لەیك وایــا دو گولد زیاتری بی ، ئەتوانین بلین هەتا پیش هەلگیرسانی شــورش ١٤ تموز ١٩٥٨ لە هەمو خاكی كوردستان عیراق لە هەشت نو كەس زیاتر نەبووە كــە بە نیوە دەربەگی دابنیرن وئەمانەش زوربان نشتمان پەروەر وەپیــاو چــاك بوون وخاوەن دی یا سەروكی عەشیرەت تەنها برا گەورەیك بو كارو بــاری دیهاتەكانی هەل ئەسوراند ولەدەستوری ژیان ئەمروژە پیاوانە ماوەیكی زور

لەبەینی ئەمانە وژیان فەلاح وجوتیار بەرچاو نەئەکرا .

وهەر دەم برایەتی وخوشەویستی وەئاسایش وبارمەتی لەبەینی دانشتوانی شار وگوند بە شیوەیکی زور جوان هونرا بوو وجیاوازی لە پلـەی ژیان زور کەم بو جلو بەرگ ومخواردممەنی شارستانی وەلادیی وە پیاوی دەست کورت وپیاوی دەست دریژ وەدولەمەند ومرنجبەر لەسەریك رەنگو ریس بو وەلەم شتانە وا دەرئەکەوت وەلاتی هەولیر دەوری چینایەتی (طبقی) نەدیوە وەك گەلی ولاتی تر لە روژهەلات ویا روژئاوا .

زیاتر لەمە هەرکەس بەکار وکردموەی خوی ئەگەر هـەولو تەقـەلای دابی وردە وردە چەنك کەوتوبی وەپاری بەدەست کەوتوبو لەریزی جوتیار بوبتە فلاح ولەریزی فلاح ئەگەر چەند سال بەرهەمی باش بوبی وەئـابوری خوی ریك کردبی لە توانای بووە کەزموی بکری وردە وردە دەولەمندیی .

٩ ــ بەرهەمی کشتوکال لە زستان وە هاوین :

کشتوکالی زمـان ئەم چەشنە کشتوکالە یە کە لە مانگی زستان تو ئەکری وە ئەچینری ومزرەی کشتوکالی شاری هەولیر وگوندکانی دەشت لە زستان ئەچیندرا چونکی ئەم کشتوکالە لە زەوی دیم ئەکرا وە بە ئاوی باران ئەرواە گەنم وجو لە پایز دەست بە چاندنی ئەکرا هەتا دوا مانگی زســـتان ولەبهار نوك وەنیـك وە تەروزی وە گندورە (کالك) ئەم بابەتانەش بە باران ئەکران ولە سالی باران زوری لەجی ئاو گر پیاز وە باقلا بە دیم ئەکراە

گەنم وە جو لەوەرد ئەکرا ئەی نیر ونیر ئەکرا بەلام بســتان دیم وەنوك وەنیك لە شو ئەکرا کە سالی ئاینده ئەکرا بەگەنم وباجو .

١٠ــ ئەما كشتوكاڵی هاوین ــ

ــ ئەی بەرهەمی هاوین ویا بە شیوێکی راست کشتوکاڵی بەر ئاو ــ .

لەدامەنی زی گەورە وەزی بچوك بەجوگە لە ئاو هەڵ ئەگیرا وەیا بــە ناعور ئاو ئەهەلنجا وەلەبەر ئەم بەر ئاوە سەبزە وە بستان باغ ئەچاندرا ، لــە دیهاتی دەوروپشتی شار کە بە دمو روبار ناو بانگی ئەدرا وە لەوارش هەولیر چەند کاریزی بووە بە ئاوی ئەم کاریزانە سەبزە شینای ئەکــرا ولەبــەر هەندیکیان درختی میوەجاتی تیا روا بو .

وئەلین لەسەدەی (١٨) زاینی وە پیشتر نزیکەی (٤٠٠) کاریز لە ولاتی هەولیر بووە وە ئەم کاریزانە بەدەست کردە کراوون .

لەم کاتە داتە تەنها نزیکەی (٣٠) کاریز ماوە ئەم کاریزانە زور کەرت هەر هی خاون دی بووە وجەر بەجار خاون زەوی یکی تر بووە کشتوکاڵی بەر ئاوی کاریز بە شینایی ناو براوە هەندی جار خاون کاریز زەوی بەر ئاوکە هی خوی بووە وخوی شینای کردوە بە یارمەتی شینایچی یکی پسپور کــە بە (جەوان) ناو براوە ــ وئەم جەوانانە لە کاری شــینای چــاندن وەریك خستنی زەوی زانا بوون . وەئەگەر خاوەنی زەوی کەسانی تر بوایە پشکیك لە بەرهەمی شینای پی ئەدرا .

جاری واش بووە عەرد وئاو بەکری دراوە ئەی بەجورەیکی تر ئــەم کارە کراووە .

لەبەر کاریز برنج ــ لوکە ــ پیاز کراوە لەگــەل سەبزە وەك باقــلا طماطە ــ کودو ــ بامیە ــ بانیجان لەکاتی پایز خیار ولوبیا وەتور ــ شیلم ــ چەوندەر ــ وەتور ــ وەکەروز ــ وسیر ولە دیهاتی پال چیا ویا بەرو شــاخ کە لە پشتری هەولیر هەل کەوتوە وە دوروپشتی ناوچەی پیرمام وەبــەو

دیوی بەستورە لەم گوندانە لەگەلی دی چاوگەی ئاو کانی تیـــا بووە وە گوندی تر کە لەسەر روبار هەل کەوتووە لەم گوندانە هەر چەند گەنم وجو و نوك ونیـــك بەدیم کرابی بەش دومەی کشتوکالیان لەبەر ئاوی ئەم سەرچاوە ئاوانەی باس کرلو کراوە وە ئەم سەر وچاوی ئاوانە هەندیکی ســـال دواسال ئاوی لە یك نزم بوە کەم وە زیادی نەکردوە ئەما کانی ئاو وەگەلی لە روباران سالی کەم باران وە بەفر بەرەو هاوینی ئاوی ئەم چاوگانە لە کورتی بووە ٠

لەم دیهاتانە لە هاوین وە پایز بهار گەلی رەنگ وە بابەبت شـینای وە سەبزە کراوە وەك توتن برنج لوکە وە باغی میوەجاتی تیا چاندراوە ٠

وە داری میوجات وك رەزە میو ـ گویز هەنجیر ـ هەرمی ـ سـیو ـ خوخ ـ هەلوژە ـ زرمدلو (قـیسی) کشمیش ـ تو ـ گەلاز ـ انجاز ٠٠٠

بیجگە باغی ئاوی رەزە دیم لەگەلی دیهاتی چیا وپال چیا بوە وەك ئیستە وئەم میوەجاتە کە تەنها لەسەر ئاوی باران راوستاوە (وەك باوی ـ سماق ـ تری (رزەمیو) هەنجیر ـ هەرمی ٠٠) ٠

١١ ـ وە دارستانی چیا بە بەرهم بووە

وەك بەرو ـ قازقان ـ مازو ـ گەزو ـ گویژ کە خواردمەنین وەك میوەجات ٠

دارستانی بەرهەمیکی گرنگ بو بو دورست کردنی خانو بەرە ٠ وە بو ساز کردنی چیشت (شیوی) وخواردەمەنی وەبوسوتەمەنی زســـتان هەروەها ئەم دارانە کەلو پەلی جوت وە کشتوکالیش لی دورست ئەکرا وەك هەوجار

ــ مژان ــ وەئەستندو ــ دارجوتیار ــ سەرکلاوە ــ شەقلە ٠

وەدارو خەلوز (رەژوی) لی ئەکرا وەبو شار ئەهینرا ٠

١٢ــ هەروەها

چیاوە دشتی هەولیر بەرهەمیکی تری بو وەك ئیستە بە (خوای نابت) بە زبانی خو ولاتی هەولیر ئەم وشەیە لە کونەوە بەکار هینراوە ٠

وئەم شتانە زوریان لەکاتی بهار پیائەبن وەك کەنگر ــ تولکە ــ کاردی ــ دومەلان ــ گیوژ ــ قازقان ٠

١٣ ــ پاریزتنی کشتوکال

ئەم شتە چەند ریگاو دەستوری کونی خوی بووە بو پاریزتنی گەنم وە جووەدەغلی تر ٠

زور سال مشك لە زوری پیا بووە ئەگەر نەگیرا وەنە فەوتایی زیانی لە خەلە داوە وە بەرنگاری گیراوە بەگرتن وەکوشتن وە زهر خستنە کونە مشك وە دەغلی لە کوشکە پاس کراوە ، وەکلە (کلو) وەکیە لە ئەم دو ئانەتەش زیانی بو دەغل بووە ٠

دەغل پاریز کراوە بو ئەوەی مەرو مالات تیایا نەچی وە زیانی لی نەدا ٠

بەرنگاری ئەم شتانە هەریکە شیوەیکی تایەتی لەکونەوە هەر بووە وریشیی پیا بونی دەستوری تازە بو دورینەوەی وپاككردنی دەغل لە زموی

وەلە جوخین هەرکات ترس سوتانی بووە بەلام لەم دەورە ئەم ترسە کـــەم بوتەوە بە بونەی ئەوە کە دورینە وهەل گرتنی دانو بەرە وەك پیشو ماوەیکی زور لە دەشت نامینتەوە •

١٤ ـ نابوری کشتوکال :

خاکی هەولیر هەمو چەشنە بەرهەمیکی بەخشی وە بە نشتمانی ئەم خاکە جوانە وەبەرهەمی کشتوکالی شاری هەولیر وەولاتی ودیهاتی هـەردەم لـە پیوستی دانشتوانی زیاتر بووە وەهەروها کرین وەفروشتن وکار بەدەسـتی تر هەمە رەنگ شیتان دورست کردوە لەبەر ئەوە ئابوری هەولیر بەهیز بووە وزور کەم شت پیویست بووە کە لەدەروە بوی بهیزی •

بەر هەمی زموی هەولیر گونلەکانی رنگاو رەنگ بووە وزور سال زیاد بووە وە یزراوە بو دەرموی سنوری هەولیر بو جیگای تر لە عراق ویـا بو ولاتانی بیگانە (وەك گەنم ـ جو ـ نوك ـ نیسك) •

١٥ ـ پوش وەپەلاس :

دەغل پاش دورینەوەی زموی قەسل وپوش پەلاش تیا ماوە وە بە پەریز تاو دانراوە ئەم پەریزە میگەلە مەر(بزن وە مالی تری تیا رەوەلاوە ماوەی (٣) مانگ •

وەزورگ وە هەلەت وچیا گیا وگولی لی رواوە بەشیکی پاس کراوە بو پایز وەزستان بە پاوان ناو براوە بە بونەی ئەم بەرهەمە جوانە ئەتوانین بلین پیش سالی ١٩٣٠ هەتا سالی ١٩٤٠ ژمارەی مەر وبزن وەرشە ولاغ وولاغی بەرزمی ناوچەی هەولیر لەیك ملیون زیاتر بووە •

١٦ ـ بنەمالانی هەولیر وکشتوکال :

بنەمالانی کونی هەولیر زوریان کشتولیان بو وئەم شارە ودیهاتی هیزی گەورەی ژیانی بەرهەمی گەنم وجو بو هەروەك باسمانکرد لە ناو شـــاری هەولیر نزیکە دوصەد جوت ئیستربو وهەر وەك باس کرا گەلی مال خـــاوەنی گوند بون •

گەورە ترین خاوەن گوند ملا افندی بو کە بە ناو دار ترین کەس بو لە هەولیر لەکاتە خوی وەخاوەنی نزیکەی (٤٠) گوند زیـــاتر بو وەدانشگای خوی لەقەسری خوی بو لە باداوە کەلەم قەسرە ملك فیصل یکەم دو جار بـــە میوان داری ماوەتە وە لە بین سالی ١٩٢٢ ـــ ١٩٢٩ وهەروها مـــاوەی مانگی فیصلی دوەم لە سالی ١٩٤١ لە کاتی حکمداری رشـــید عالی کیلانی نیراوە بو باداوە ، وەلیردا ناوی ئەو مالانە چەندی لە یـــادم ما بی کە لە ســـالی ١٩٣٠ وەپیشتر خاوەنی زەوی وەکشتوکال بوینە ـــ وەك مالی (یعقوب اغا ـــ رشید ویس اغا ـــ ومالی عمر اغا حاجی احمد و عبو اغا عزیری ـــ مردان اغا ـــ مالی محمد اغا میرم خان ودەباغەکان ـــ پیربال اغا ـــ مالی عبدالله چەلبی ـــ عبدالرزاق اغا عالم ـــ سید احمد اغا نقیب ـــ مالی حسن اغا صالح سور چاوشلی ـــ مالی زیور اغا ـــ پیرەبابی بنەمالەی حیدەری ـــ شیخانی خانقاە ـــ شیخ محی‌الدین شیخ صالح ـــ مالی تەیرو ـــ مالی حمو علی زمو ـــ وبنـــەمالی علی پاشـــای دوغرمەچی وچەند بنەمالی تر کە لە کاتی ئەم وتارە بەیادی ناکەم •

وجیگای هەل سوراندنی کاروباری کشتوکال لە ناو شار ودیهات حساری پی ئەوترا لەم حـــارانە خانو وعەنبار وتەویلەی وڵاغ بو ـــ لەگـــەل کـــادان (لەودە) •

هەر ژورێك ئەدرا بە رنجبەرێك وعەنبار گەنم وجولی تیا دائەكرا ولـە تەویلە ئیستری جوت واسپ وماسین سـواری ئەبەسترا لەنـاو هەر حساری لەودەیك یادو بو بو هەل گرتنی كا بو ئالیكی ولاغ •

وئەم حسارانە زوریان لەسەر شقامی مظفریە بو كە ئیستە شـوینەكانی بویتە دوكانو بازارو بالەخانە وەك حساری حمو علی زمو حساری نورالدین محمد اغا ــ وحسار عمر اغا ــ وحسار علی پاشا وپاش جـادە حسارە جوتی داود اغا ومحمد علی اغا یعقوبی •

ولە گەرگی عەرب گەورتین حەسار دو حـسـار بو یكیـان حـساری حسن اغا چاوشلی كە پاش سالی ١٩٣٥ كرا بە قشلەی پولیس سواری •

وەدو حساری تر ئەندازەیان گەورە بو لە گەركی عەرب حساری مردان محمود اغا وحساری مالی حاجی رشید اغا وچەند حساری تر لەم گەركە بو وەك حساری شیخ‌محی‌الدین وحساری مالی شیخ‌چولی وحسار علی‌ویس‌اغا •

ولە گەركی خانقاە گەورترین حسـار دیسان هی باوكی حسـن اغـا صالح سوری چاوشلی بو ئەم حسارە زور كون بو وە لەكاتی هـاتنی محمد پاشای رواندوزی بو هەولیر ئەم حسار هەر بوە بیجگە ئەوەی جیگای دەست گیرانی كشتوكال بو دباخانەیكی تیابو ولەناو وە دابەش سی جی كـرابو بو كشتوكال وە بو میواندارێ وە بومال • وئەم حسارە بەشیكی لە سالی ١٩٣٢ درا بەكری بەخزمیك وەكرا بەخان وپاش سالی ناوبرا وبەناوی خانی قوچـە ناوبرا وبەش دوەمی پاش سـالی ١٩٣٥ درا بەئاشنایك بەكری درا بەخـان بەناوی خانی حسن بیرام شەرتی وەرگرت ــ گەلی كەس وائەزانی بونی ئەم دوخانە میژوی كونـە ــ بو روشـنا كردنی ئـەم بروایە لەم باسـە دووام

بی گومان ئەم دوخانە ماوەی (٤٠) سال کەمتر بە خان ماوەن وپیشتر جیگای کشتوکال بوون وئیستە لە لایان خاوەنە تازەکانی پیش شەش سـال ئەبی کراوتە دوکانو بازار وە بالەخانە وبەشیکی بچوکی تائیستە بە خان ماوە.

١٧ ـ وینەی چوار گوشەی هەولیر :

پەنجا سال لەمەوە بەر لە رادەی ١٩٣٠ پیشتر ئەگـەر وینـەی چوار گوشەی هەولیر وەرگیرا بایە ویا نقشەیکی بو بکـرایە چوار کاریـز ئـاو کەوتوبووە سنوری شار ــ کاریزی میری (بلدیە) کە خاوەنەکەی شارستانی هەولیر بوە وئەم کاریزە سەرو چاوەی ئاوی دانشتوانی شاربو وئاوی ئەهات دو شار لە دەرگای بازاری گەورە (حوضـیکی ئاوی) بو درست کرابو سەقا بە وەلاغ ئاویان ئەگوزاتەوە مالانی قەلات وهەندی خـانووانی گەرکەکانی کورتەك وزور سال ئاوی زیادی ئەم کاریزە سەوزە وشیناى وەبرنجی لەبـەر ئەکرا لە زویەکانی وارش ویا خاکی گوندی باغمـارە .

وە کاریزی دوهەم بە کاریز هەولیر ناو ئەبرا کە خاوەنی ئەم کاریـزە (عطاء الله اغا) بو وە ئاوی ئەم کاریزە ئەگیشە نزیك مزگەوت ونزار گاهی شیخ الله ــ پایز وهاوین لەبەر ئەم کاریزەش سەوزە وشیناى ئەکرا وخەلکی گەرکی خانقـاە وسی طاقـان وە سـیدا ئـەوی بیری ئـاو لە مالی نەبایە ئاوی ئەم کاریزەی بە کار ئەهینا لەنزیك نەزار گاهی بابەحیدر لەبەرئەم کانیە حەوضیکی ئاو دورست کرابو،وەبەلای رێگا موصل ئەو بەلای بەستوەکەند شیخ قاضی دو کاریزی تر بو یکیان بـە ناوی کاریزە گەورەی مـالی سعید یعقوب اغا ناو ئەبرا وە دو هەمیان بە کاریزی بچوك ناو دار بو لەبەر ئـاوی

ئەم دو کاریزە لە دو جیگا شینایی وبستان لی ئەکرا وە (٣) س باغی میوەجات داریش بەم ئاوە ئاو ئەدرا ولەم باغانە گەلی میوەجات تیا بو وەك تری ــ هەنجیر ــ هەنار ــ قیس ــ زیتون ــ تو ــ هەتا خوم بە چاوی خوم لە کاتی خوی دیم کە لایکی باغیکیان دار فستق تیا بەبەر هاتبو ولەبەر دەمی ئەم دو کاریزە (٣) س ئاشی ئاوی تیا بو ــ دانشتوانی شار باراش ئاردیان لەم ئاشانە لی ئەکرد •

ولە کاتی ئاو براو ئەم جیگایە کە لایکی تەواوی شاری ئەگرتە هەردەم سوزوە بو وجیگای سیرانگاە بوو لە بهار وهاوین وەگەلی لە دیهات نزیك شار کاریز وباغی تیابو وەك ــ قەتەوی وقونیان ــ وکسنران ــ وبنەسلاوە ودیهاتی تر کە ئەم جیگایانە یك لە یك جواتر بون سیرانگاهیکی تواو بوون• ولە ناو مالانی شار پیش سالی ١٩٣٠ تا ١٩٤٠ لە هیچ مالی باغو.باغچەی گول ودار نەبو بجگە قصری ملا افندی وقصری عطاء الله اغا تەنها لەهەندی مزگەوت یك دار توی تیا پەیا ئەبو •

وشایانی باسە پیش سالی ١٩٥٠ نەبسترا بو ونەبنیرا بو کە لەهەولیر یا لە باغاتی دیهاتەکانی دار پرتقال یا لیمو بکری وەبەر بدات • لەم باسە وا درەکەوت کە شاری هەولیر وگوندکانی جیگایکی پیش کەوتو بووە لە کشتوکال بەهەمو رەنگی وە تەمەنی ئەم شارە و کشتوکال بە سال ناژمیری و کەس نازانی کەی ئەم شارە دورست کراوە ولە سەرزەمیند پیا بووە •

ئەم دەستورەی کشتوکالی کون و ئەم بەرهەمە رنگاو رنگە و ئەم کارو باری جوتە ، ئەم کاریز وە چاوگە ئاوانە لە گەل هەمە چەشن باغو باغجەی جوان کە لەمەوەپیش بووە ماوەی پیش کەوتنی کومەلایتی ئەم

ولاتەیە کە بە سایەی ئەم خاکو خولە دانشتوانی وەلات هەردەم لـــە خوش بونە •

و ئەگەر سەرنج بدەین بومان دەرئەکەوی لە (٥٠) ســـالی رابوردو تـــا ئیـــتا بە تەواوی دەستوری کشتوکاڵ وە کارو بـــاری گوراوە هـــــەروەك کومەلایتی وژیانی گەل زور شتی گوراوە •

لەم باسە ئەو شتانەی دەربارەی کشتوکالی کون وبەرهمی وە ئابوری ولاتی هەولیر نوسراوە وینەیکی تەواوی رابوردەی کونـــە زور شـــتی باس کراو لە بەندانی پیشو ئەم وەتارە پەیوندی بە ژیانی ئەمرو نەماوە هـــەندی شتی تر کەم کەس ماون کە شیتکی کەمو زوری لی ئـــەزانن و ئـــەم رابودە کونە دەربارەی کشتوکال ئەگەر لە دەفتر نەنوسری پاش چەند سالیك هیچ کەس پی نازانی لەبەر ئەمە ئـــەم یاداشـــتە وهـــەرپرتوك ئـــەو وتـــاریك وەنوسراویکی تر لەلاین هەر برا نوسەریك بنوسری وائەزانم پاشچەند سالیك ئەبیتە سەرو چاوەیەکی بەنرخ وبەســـود بو باس میـــژو وکومـــەلایتی • ورابوردەی ژیان لەم ولاتە •

* * *

(بەشی شەشەم)

ئاهەنگ ورابوردن لە کومەلایتی کون لە هەولیر

لەم وتارە باس هەمو چەشنە یاری و ئاهەنگی وچەند شتی تر ئەکری کە پەیوەندی بە رابواردن هەیە ٠

کومەلایتی کورد لە ناو شـــاری هەولیر و لە گوندەکانی وەلــە نـــاو کوچەراتی رنگاو رەنگ بەچەند شیوە وە بابت شت بووە بورابوردن ، ئەم کردوانەی کون زوری لە سەر دەستوری پیشوی ئەماوە و دەربارەی ئـــەم کردوە کونانە شیوەی کونی چلون بووە وچون گوراوە بەند دوای بەند لەم نوسینە ئەم باسە رون ئەکینەوە ٠

١ ــ چیروك :

بونی چیروك لە شاری هەولیر و گوندەکانی بەجی ماوەیکی زور کونە و پیش سالی ١٩٣٠ لە شەوانی دور و دریژی زستان بو رابوردن چـیروك بیژتن بە کار هاتوە وگیرانەوەی چیروك زور بە نرخ بووە چونکی لە کاتی ناو براو ــ رادیو ــ تلفزیون و روژنامە وە گوفار هیچ یکی نە بووە ٠

لەبەر ئەوە چیروك بیژی پیاو لە دیوانخانەکان وە لــە چایخـانەکان ، چیروك بیژی ژن لە مالان بو گافرمت وە منال چیروکیان بە شەو ئەگیرایەوە٠

چیروك وتن پی ویستکی گرنگ بووه بورابوردن ، چیروك بیژی وا بو که له شاری بو شاریکی تر وبا گوندیکی تر ئەچو بو ئەوەی چیروك بگیریتەوە.
وه ئەم چیروکان له پرتوك وەیا له گوڤار نه نوسرابو ئەوانەی ئـــەم کازەیان ئەزانی وه چیروکیان ئەگیرایەوه له بەریان کردبو .

وه گەلیکیان ئەم زانسته له دایك وه باوکی خویان فیری بیون و یا له چەند چیروك بیژی تر ئەم زانستیان وەر ئەگەرت .

و ئەم چیروکانه هەندیکی مەبەستی وه رەگەزی به رابوردەی شـــاری هەولیر وه ناوچه و هەریمی بووه هەندیکی تری له ناوچەکانی تری کوردستان وەرگیرا بو .

و ئەم چیروکانه هەمه رەنگ و ئاوینەیکی روناك بون دەربارەی ژیـــانی کون وه دەربارەی میژوی کورد و پیاوی ناوداری وه پالەوانی ئازای و یـــا یادی شەر وجەنگی رابوردەی ئەکرد وه بابەتی تر مەبەســـتی بـــه دلداری و خوشەویستی بو .

و ئەم چیروکه کونانه جیگای شانازیه وەپی ویستی باس و لیکوینەوەیه له بەر ئەوەی زوریان زانستیکی به نرخی تیا هەیه دەربارەی ژیان و کومەلایتی ومیژوی وەرابوردەی کورد وکوردستان .

و ئەم چیروکه رنگاو رنگانه زور کەمی تا ئیسته نوسراوتەوه وچیروك بیژ له سەر دەستور و شیوەی کون له شاری هەولیر و گوندەکانی له نەمانه له بەر ئەوه پیوسته چەند نوسەریکی شارەزا خەریکی کوکردنەوەی ئـــەم یاداشته کونه بین زو به زو پیش فەوتانی ئـــەم باســـه کونانه گـــەلیکی

مەبەستی بە میژوی پیش چەند چەرخیك وبنج بنەوانی کومەلایتی وە ژیانی ئەم گەلەیە •

وە شایانی وەتنە کە لە سلیمانی چەند نوسەریك هەندی لە چیروکانی ولاتی شارمزور وسلیمانیان کوکردیتەوە انجا پیوستە نوسەری هەولیر وە بادینان وە ناوچەکاتی تر پەلاماری ئەم کارە بدەن بە هونەرمەندی وبە هیزیکی تەولو

وله کاتی کوکردنەوەی ئەم هەواله کونانە ئەبی هیچ زانستیکی تیا بەگوری ئەگەر پەیوەندی بە میژو بی •

وە چیروکی تر ئەگەر دەست کاری تیا کرا بوریك خستن بە شیوەیك کە خویندوار ئالودەی خویندنی بی بە پەروش •

٢ ـ گورانی وساز (موسیقی) :

گورانی لە شار وە دیهات بە چەند چەشن بووە ئیستەش هەروەك جاران لە باوی خوی ماوە وەپیش کەوتووە ، هەر چەشنیکی ناوی تایبەتی خوی هەیە وەك حەیران ـ لاووك ـ بەستە ـ مقام ـ قوریات بیجگە لەم بابەتە کونانە لە چەرخی ئەم دەورە تازەیە پاش پیا بونی قوتابیخانە هەمە رەنگ گورانی قوتابیان پیابووە کە پەیوندی بە گەل وە نشتمان وە وەلات وخویندەواری هیە • وگورانی کون وەك حیران وەلاووك جار بە جار سەرو چاوەکەی لە هونراویك وەرگیراوە وهی تری لە رەگەزوە بوگورانی ریك خراوە ، لاووك وحیران وبەستە وگورانی ترش رنگاورەنگین هەندیکی بو

ئازای و یا بە شانو بالای پیاوی نـاوداری بە کـەلك وترلوە ویـا بـاس هونەرمەندیك ئەکات ویا بودلداری وە خوشەویستی پژراوە .

وە گورانی هەر چەشنیکی ، بابەتیکی لە شوین کاتی پی ویستی بەکار دیت وەك گورانی زمماوندوە شایی وەهەلپەرکی وهی تری لە کاتی دورینەی دەغل ئەوتری (وئەم چەشنە) کە مەبەستی بە دورینەوەی گەنم و جویە رو بە نەمانو وە فەوتانە لەبەر ئەوەی دەستوری خەلـە (دەغـل) کوکردنەوە بە تەواوی گوراوە .

وگورانی یژ هەندیکیان کاریان ئەمە بوە وە ژیانیـــان بـەم ریەوە رابوردووە وە کەسانی تر بو هەوەس بونە گورانی بیژ لە ئاهەنگی تایبـەتی زمماوەندی دوست وبرادەریان یا لە کاتی سەیران رابوردن یا لەجوش دلداری گورانیان وتووە

لەگەل بونی ئەم چەند چەشنە گورانی رنگاو رەنگە لە ولاتی کوردستان کە بە دەنگی خوش وتراوە وە لە چیاو دەشــت دەنگی داوە ومدلی فرموان کردوە وە مروی ماندوی پی حەساوە وە ئادەم زادی بـە جوش هینـــاوە وە خستوتە باوەش هەوەسو دل خوش شان بە شانە ئەم ئاوازە خوشانە ساز وتەنبوری کوردواری کون بە شیوەیکی پیش‌کەوتو هەربوە وە ساز تەنبور (موسیقی) دول وە زورنا و بلیور ــ و دەف و ساز و تەنبور تیکرا لـە گل گورانی لە کاتی هەر رەنگە ئاهەنگ و زمماوەند و چەژن ئەم بەزمە سازە وە خوشە داگیر ساوە .

و شایانی وتنە لە هەمو ئاهەنگی ، لە کاتی سەیران ژن وپیاو دو بـە دو شان بە شان گویان لە گورانی و دهول وزرنا بووە و لەم ولاتە ئازدارە لە

روژانی بهار بو دەشت دەرچونە بوسەیری خاکی سەوز کە بە هەمو رەنگی گوڵاڵەی زرد وسور دا پوشراوە و لەسەر چاوگەی کانی و یا لە سەرو چاوەی کاریز یا نزیکی روبار ئاو ولەقراغ دارستان وروباری ئاو و لە نزیك زەوی کە بە دەغلی سەوز دا پوشراوە لەم شوینە جوانانە کوبونەوەیان بووە وزور جار لەم چەشنە رابوردنە گورانی وتراووە لە گل لیدانی سازو تەبنوروە بە دەست پی‌کردنی زرنایژ ودهول لیدان شایی چوپی وپاهەل پەرکی رەش وبەلك داگیرساوە •

۲ ـ هەلپەرکی :

دانشتوانی گوندەکانی هەولیر بە شایی ناوی ئەبن وبونی شایی لە ولاتی کورد زور کونە و هەزارها سال لەمەوە پیش پیا بونی لە گەل بونی و دامەزراندنی شاری هەولیر لە یك کاتو سەدیە و لەم گفتە وادەر ئەکەویت کورد لە میژو خاوەنی کومەلاتیکی شەنگ وبەرز بووە •

وشایی لە گوندەکانی هەولیر بە چەند جوریك کراوە وەك هەلپەرکی ـچوپەپی ـرەش بەلەك ،و هەر یکە لەم بەزمانە هەل سوراندنی بە شیوەیکی تایەتی بووە ، هەلپەرکی رەش بەلك ئافرەت وپیاو دەست لە دەست شان بە شان هەل پەریون وجار بەجار ژن بە تەنها وەپیاویش بە تەنها ریزیان گرتوە وریزی ژنان بەرامبەر بە ریزی پیاوان شاییان کردوە •

ئەم پیاوانەی بوشایی کردن هاتون خویان بەجل وبەرگیك تازە ئامەدە کردوە ژن وکچ کەبو هەلپەرکی هاتبی جلی رنگاو رەنگی تازەی لە بەرکردوە ، پیاو خوی بە خەنجر وچەك رازاندوە وە ئافرەت بە کەلو پەلی

رازاینەوە ئەوجا دەستی بە هەلپەرکی کردوە   لیرەدا وا بومان دەر ئەکەویت کە ئافرەتی کورد بە رابوردەی میژو پیش کەوتو بووە و لە ئەرازو ژیان لەگل پیاو لە یك کیشانە بووە .

هەلپەرکی لە کاتی ژن خواستن لە زەماوەند ئەکری هەر وەها لە روژی چەژن وخەتەنەی منال ئازدار و لە نەوروز وە لە کاتی سەیران وە هەمە رەنگە ئاهنگ ئەکری وە جار بەجار شایی بو بە خیر هاتنی پیاوی گەورە وەناودار ئەکری لەکاتی هاتنی بو گوندیك بو پشیاندانی دل خوش وەشایی تەواو روت بە روتی بی تامە وە پەسند نیە ئەگر گورانی لە گل نەبی وە دەهولو زرنا بە کار نە هینری شایی بە گورانی خوش وە دەنگی دەهول وە زرنا بە تەواوی دورست ئەبی وە وردە وردە شایی کەران بە جوش دین وە هەوسیان بالا ئەکەویتەوە بو ئەوەی کە شایی گەرمو گور بی وهەر چەشنە هەلپەریکی گورانی تایبەتی خوی هیە کە لە گەلیا بە کار دیت و هەر وها چەشنی ساز و تەنبوری دەهول و زرنا بو هەر بابەتی هەلپەریکی جیاوازە .

زورشت کە مەبەستی بەرەگەز وبنج بنەوانی کومەلایتی گەلی کوردە لەفەوتانە وە رو لە بزر بونە بە گورینی ژیان وپیش کەوتنی بە ئلام گورانی ــ وهونرلو ــ وچیروك ــ وهەلپەرکی وە ساز (موسیقی) کوردی هەر بەردەوامە و لەپیش کەوتە .

۱ ــ راو ــ چەك وسواری :

راو وسواری وەچەك بە کار هینان ئەم سی شتە بەپیشەی کونی دانشتوانی شاری هەولیروە گوندەکانی ئەژمیرین . وە گەلی ئەم شارە وە ناوچەکەی بە هەوسەوە ئالودەی ئەم سی کردەوەیە بون وە پیویست بووە کە هەر کەس

فیری سواری ولاغ یست وەرم بازی بە ئەسپ بکات •

فیر بونی ئەم کارە تەنها بو هەوموس وە رابوردن نەبووە لەبەر ئەوەی بە پیسوستیگی گرنکی کومەلایتی وژیان دانراوە تەنهـــا ســـواری ولاغ بو ئاموشو وەگەران وەکاروان بە کار هاتووە وهەر وها سواری زانین زور پی ویست بووە بو کاتی شــــەر و جەنگ و بو پاریزتنی وەلات لە دوژمنی • وسواری باش وە لی کەوتو لەهەمو کاتی لە شەر سەر کەوتو بووە •

شارستانی هەولیر وجی نشینی گوندەکانی زوربەیـان خـاوەن چەك بونە لە چەرخانی پیشو ـ رم ـ تیروەکەوان ـ وە شمشیر ـ وە خەنجەر لە شەر بە کار هینراوە وە پاش پیا بونی بارود تفنگ وە شەش ئاگر بونە چەکی شەرکەر وە تفنکچی باش لە کومەل ناو داربووە • وچەکدار نیشانیان دانـاوە لە گورەپانەکانی نزیك شار ویا نزیك گوند وەمەبەست لە مەوە ئەوە بووە کە بزانری کام کەس نیشان گری باشە وە لە لایکی ترەوە بو ئەوەی گەنجەکان فیری تفنگ هەلگرتنی وبەکار هینانی بین •

ولیرەدا پیویستە کە خوێندەواران روشنا بکرینەوە کەخەنجر هەـــەل گرتنی لە کاتی خوی زور بە پیویست دائەنرا وە زربەی پیاو لە شــــار وە دیهاتکان خاوەنی خەنجر بون وە لە شاری هەولیر چەند کەس بو کە کاریان خەنجر دورست کردن بووە •

سەرەتای سواری وچەك داری دانشتوانی شاری هەولیر وە گوندەکانی وەك جی نشین وەك شارستان وە لادیی تری کوردستان زور کەسیان گالودەی راو کردن بونە •

وەراو بە چەند شیوەیك كراوە وەك راوی كەروشیك بو پیك هـاتنی
ئەم چەشنە راوە پی ویست بە چەند سواریك بووە لە گل دوسی تاژی رست
كراو ئەم سوارانە چوینە سەر زەویك كە ئەم نیچیری‌تیا پیا ئەبی لە كـاتی
گەیشتن بو سنوری زەویك سوارەكان پەرتەیان كردووە وە ئەم خاكە یان هەل
پشكتووە بە گەران وسوران سوارەكان قەد بە قەد تەماشای زەویەكە كراوە
تا كەرویشك لە لانەكەی دەدیتراوە وە یاهەلاتووە انجا تاژی (تانجی) رست
كراو كە جەلەوی پەتەكە بەدەستی سواریك لـە سواران بووە تاژیەكـەی
بەرەلای كردوە بە دوای كەروشیك وە ئەم سوارە بە دەنگیكی بەرز ئـەی
وت (دیار دی) ئەی ئەمەتە وادەركەوت ، و مەبەسـت لـەم بانگ كـردنە
كەسواركانی تر ئاگەداربن و لە هەمو لایك تەكانی ولاغیان بدەن وە رابكەن
بە دوای نیچر و دەوریەی بدەن نەك بزریت و یارابكات و یالە پەنـا پنچگی
خوی‌گوم بكات وسوارەكان دو بەدو تاژی ویا لەدەوروپشـتی نیچیركە
ئەخولانەوە تا تاژیك كەروشیكی ئەگرد لەوكاتە دەست بەجی سواریك لـە
ولاغی دائەبەزی وسـەری كەروشیكی ئەبری وە لاشەی تە واوی كەروشك
سواریك ئەی‌بەستە پاشكوی ئەسپەكەی : وگوشتی كەروشك زور جـار
لە گل پلاو ساوەر ئەكرا بە چیشت وە پی‌ستەكەی لە سەر رایخ وە دوشـك
بەكار ئەهات ویا بوسەر زینی اسپ وجار بە جار بو بەرگی فـەروا بەكـار
ئەهینرا ومراوە ئاسك (مامز) بەهەمان دەسـتور ئەكـرا تەنهـا ئـەوەی
پیوسـت بو ئەم تەرحە راوە لە روژی پاش باران ئەكرا بو ئەوەیی زەوی وزار
قوربی تا سمی مامز لە قور گیربی وە بچقی تا بە تەواوی نەتوانی بـاز بازانی
بكا وەهینری راكردنی سست بیت وە دەرفتی ئەبی خوی لە تاژی بزر بكات
بو ئەوی تاژی پە لاماری بـدات وە بیگری وە سواری لە ولاغ ئـە هاتـە

ئواری کە ئەم نیچیرە لە دەوی تاژی ومەبگری وەسەری بیری •

وچینە راوکەری تر بە تفەنگی (چاخمخدار) راوی ئاسکیان ئەکرد •

پیش سالی ١٩٣٦ ئەی پیشی (٥٠) سال چوار دوەرەیی هەولیر گەلی
مویکانی کەروێشکی تیا پیا ئەبو ومزورك و هەلەتی چوار کوشەی شار
ەك خاکی رەشکین عینکاوە شمعون ئاوا ـ سوری ـ پیرزین ـ بیرکوت
ـ ملا ئومر بنەسلاوە و کسنزان ـ لەم شوینە نزیکانە بەروە هەر لاریگا لات
دایە چاوت بە مامز ئەکەوت و زوربە ساتای گەلی مال لەشار فەرخە مامزی
ە دیاری بو ئەهات و لە ناومال بە خیوی ئەکرا •

وردە وردە وەسال دوای سال ئەم جەنەوارە جوانە بەرەو نەمان چو بە
یابونی تفنگی تازە وە اتومویل کەراویان پی ئەکرا وئەم راو چیانە بەبی
ەروا هەتا لەکاتی (ئاووس بونی راویان) هەر ئەکرد مامز راو ئەکرا ولە
گی بیچوەکەی ئەفەوتا و فەرخە وکار مامزش بەزندو راو ئەکرا ئەم جورە
اوە بی تامە و ئەم هەلەمەتە گرو گەرمە بە دوای ئەم بی زمانە بووە ماوەیی
ەوتانی ئەم زندە وارە جوانە •

وەئیستە لە شوینانی لاچەب وزور دورە ئاوای تاك تاك کەروویشك
یە و لە ئاقاری دیهاتی شاخاوی وەهەلەتی زور دور جار بە جار چاویان بە
امز ئەکەوی •

وە گەلی درندە وە دعبای تر لە دیهاتانی نزیك شاری هەولیر بو وەك
یوی وچەقەل وچەند تەیر توالی زور قەشەنگ وە جوان ئەم جانەوەرانەش
رش هەمان بەزمی راوە کەروشك بوون بە کار هاتنی چەند چەشنە چەکی
ازە هە ناسیان لی بری ولەم خاکە هەندیکی دور کەوتەوە پاش فەوتانی

تاخەمیك زوری • و لە گوندانی چیا حیوانە کیوی راو ئەکرا بو گوشـ
وچەند بابەت دەعبای تر لە بەر پیستس راو ئەکرا ئەم درندانەش لەم کاتە
زور کەمی ماوە ئەگەر لە هەندی لوتکە شاخی بەرز جار بەجار چـاوی
بکەوی وزربەی ئەم زندەوەرانی بە هەمە دەردی چەکی تازە زوریـان لە
چون •

وەتەیر وەهەندی زندیی تر بەتەلە ــ وەفاق ــ وەتور راو ئەکرا و
ــ کەو ــ کوترە کیوی ــ قەتی ــ رەشولە کوشکە (چولەکە) وقەلەرەش •
وەدو تەیری گەوری زور جوان کە بەچرك وحەبارە ناو ئەبران لەکا
درەوی خەلە لەناو زەوی وزار پیا ئەبون وچرك لە گەورەی وەك علیشی
نەبو وحەبارە لەمریشك بــە لا تر بو ئــەم دو تەیرە پاش ســالی ١٩٤٥ ز
کەم ینراوە •

وبە سایەی تفنگی تازە کەو لە چیا وپور لە دەشت هەمیشە نوش دەر
بەلای کەم بونە و زور دور نیە ئەگەر پاریزیکی توند و توش نە کری پـا
ماوەیکی کورت بنەرەتی ئەم دو نگارە جوانە لە ئاسـمانی کوردسـتان دو
پی دیت •

راوچی کون زوریان بو هەوەس و رابوردن ئالودەی ئەم کار وە بەز
بون کە توش ژ انیکی خوش بن ســەرەتای تەندروستی لەش وە ئاســودە
هوش و هەل پشکوتنی دل وە سازی گیان •

وە مروی تر خەریکی راو بونە وئەم کارە سەرمایەی ژیانیسـان بو
نیچرەکانیان لە بازار فروشتوە و بە سایەی ئەم ئیشە راوچی خوی وە مـا
منالی ژیاوون هەندی راوچی کاری تریش بووە وهی تر تەنها بـەم کارە

دوەیە بەریوە چون • تا ایستە کەسانی وا هەیە بە دەوری دائم خـەریکی وە تەیرە وبازاری گەرمە وپاریکی باش روژ بە روژ بە چەنگ ئەکەوی•

بیجگە لە راوی تیر وە توال راوچی تر پاش سالی ١٩٥٠ کەم بونەوە خصوصی رلوکەری کە راووە بو رابوردن ومحصوس ئەکات •

ـ یاری کردن :

یاری و یاوازی کردن ئەم کارە پاشماوەیکی میژوی کونـە لە هەولیر ە دیهاتەکانی یاری (ریاضـە) هەر بووە پیش پیا بونی قوتابیخانە گەنجەکانی ار وە دیهات گەلی چەشتە یاریان کردوە لە کاتی دەست بە تالی و یالە کاتی ەیران لە روژانی بهار و ئەم یاریانە دو بابەتن یاری لەش (ریاضـەی بەدەنی) ە یاری دەست •

یاری لەش تەنها کردوەی گەنج وهەرزەکار بووە وئەم یاریانە چەند چەشنو بەت بونە وەك ــ را کردن ــ باز بازانی ــ پشتی پشتی ــ قاشـــو ــ و ت پەتین ــ و گوریس راکیشان ــ و توپ توپانی ــ وە زور یاری ترش ە یاری تایبەتی لە لایان سواری چاك بە چەند شیوەیك کراوە •

وەبابەتی دوەم یاری دەستە هەندیکی بە روژ کراوە وە زربەی تری شەو ، دیوانخانکانی شار وە دیهات کراوە ئەم یاریانە لە شەوانی زســتان زیاتر راوە لە بەر دور و دریژی شەوی زســتان وە لە لایکی تروە لە مانگانی تری ال بە روژ کار وباری کشتوکال بورتە ماوەی ماندو بونی خـەلك چونکی ، روژ خەریکی ایشو کاریان بوون •

هەر وەها لە زور چایخانە وە قاوەخانەکانی شار هەمیشە ئەم یاریــــ ئەکرد .

یاری دەست تەنها بو گەنج وجاحیل نەبو بەلکو زور بابەتی لە لایـ پیاوی گەورەی بەریز بە پەروشەوە ئەکراما وەك داما ــ ظرف وفنجــان یاری انسگوستیله ــ (مەتقلی بەرد) یاری فنجان ــ بالیفانی .

وەشەرە گەرك لە لایــان گەنج ئەکرا وەك یارمك کــە بزانزی کــام ئەزایە ئەم شەرە گەرەکە بە چاوی برایتی وخوشــەویستی ئەکرا بــە هـ جورمك پەی وەندی بە کینە ومرقە بەری و ناخوش نە بو .

و یاری تر بو بو منالی ساوای گەنجی تازە پی گەیشتو وەك ئاش قولا بو کچ ــ و یاری تیغ تیغانی ــ و یاری کەلای بەرد بو منالی کور ..

وا دیارە ئەم چەند بابتە یاری لەش وە یاری دەست وە یاری منالان کە ئە جورە یاریانە زوریان بەجی ماوەی میراتی ئەم خاکو خولەیە بیجگە لە یــار دومینە وەتاولی واندر ئەکەویت کە لە جیگای تر وەرگیراوە .

لە ستونەکانی ئەم وتارە و لە دو زنجیرەی پیشوی ئــەم باســە لــ توانامانذا رابوردەی هەوالی ژیانو کومەلایتی ئەم شارە تان بو باس کراو ئە دەستوراتەی ژیان بنج و بنەوانی وە رەگــەزی ئەگەریتــەوە باشــــماوە دانشتوانی کونی ئەم شارەکونە هەزارها سال پیش ئەمرو هــەر چەند ئــە زانستانە بە تایبەتی پەیوەندی بە ولاتی هەولیرە لە گەل ئەمشدا ئەم روالا و ئەم کردەوانە ئاوینەیکی تەواوە بو روشنا کردنی کومەلایتی گــەلی کور

ونشتمانی ئەم خاکە لە هەریم وە ناوچەکانی تری کوردستان ٠

وپاشماوەی ئەم وتارە خوا یاربی دەست لە قلم هەل ناگرم تا بە تەواوی هەرچی لە بیرو یادم بی کە پەیوندی بە دەستوری کونی ژیـان وهـەوالی رابوردوی هەولیری هیە تاکوتایی پی دیت و مـەبەست لە لە ئەویە کە ئـەم یادگارە بو دوا روژ سەر وچاویکی بە کەلك بی وە کەسودیکی تەواوی هەر بمینی ٠

(بەشی حـەوتەم)
چەند لاپەرێك لە نوسراوی هەندی نوسەر دەربارەی هەولێر

« شاری هەولێر لە کوندا وەك هەندی نوسـەر باسیان کردوە » ئەلین هەولێر شارێکی زور کونە لەگەل کاروانەی فەلەك چەرخەکەی ســوڕاوە ، و نوسران ئەلین ئەم شارە کونترین شارە لە سـەر زەمین هەتا ئیستا ماوە • ئەم شارە کەس نازانی کەی دروست کراوە ، ئـەوەندەم لی زانیوە گـەلی لـە نوسـەرانیمێژو (تاریخ) ئەلین ئەمشارە شەش هەزار پیش (میلاد) دروست کراوە بە پیی ئەم گفتە ئە ی ئەم شارە هەشت هەزار سال تا ئیـستاوە هـەر بوە• بەلی گەلی شاری کونی تر بوە بەلکو لە هەولیریش کونتر بەلام تـــا ئیـستا هیچ کونە شاری لە ماتە بە دروستی نە ماوە •

روژی لە روژان وچەند سـال لەمەوە پیش لە گەل برا کوردیکی ئاشنا بەمیژوی کوردستان باسی شاری هەولیرمان ئەکرد ، ئەم برایە ئەلی ، بەپی هەندی نوسینی کون وا روشنا بوە کە هەولیر پیش بە بدابونی زەردەشــت دانیشتوانی هەولیر لەســـەر ئاینیکی کونتر بورنــە وئەم ئاینــە هــەر خوا پەرستی بوە «وئەلی» کورد لە هیچ کاتیك بت پەرسـت نەبوە،وە لەم بەشە وا باسی هەولیر ئەکەین هەر وەك لە نوسینی هەندی نوســەوانی کون وەباس هاتوە •

١ ــ « ياقوت الحموي »

له نوسراوی «معجم البلدان» لاپەرە ١٨٦ بەرگی (١)،له بابەت هەولیرەوە وتویە « هەولیر شاریکی زور کونه ، وقەلایەکی سەختی هەیە وە لە دەوراوپشتی ئەم قەلایه چەندەها خانووبەرە دروست کراوە چوار دەورەی شورەیەکی مەزن وخەندەقیکی زور قوله تەنیوی قەلاکەی لەسەر گردیکی بەرز وله ناوچەی قەلا بازارو مزگەوتی تیا بلاوە . ئەم قەلایه « ئە شبهیته » قەلای حلب گەرچی لەم زور مەزن ترە ، وولاتی هەولیر مابەینی هەردوو زی ئەگریتەوە » .

دیسان ئەلی «ئەمرو شاری هەولیر شاریکی گەورەیە لە پالی دورزی وله خوار قەلاوە بازاروە قەیسەری وخانوی زوری تیا دروست کراوە ». هەروەها بووە ومظفرالدین زور پارمەتی هەژار وبی دەستەلاتی داوە ولای ئەم کەسانه ومظفرالدین زور پارمەتی هەزار وبی دەستەلاتی داوە ولای ئەم کەسانه « شخصیکی » خوشه ویست بوه .

دانیشتوانی ئەم شارە کوردن ، وبیجگەلەقەلای گەورە چەند قەلای تر هەیە، ئاوی خواردنەوە له بیروکاریزەکان هەل ئەگونجی ، ئاوی سازگارە دەوراوپشت جیگای کشتوکاله، بەلام میوەهات له چیای نزیکەوە بو شاری ئەهینری .

مەودای هەولیر وبغداد حەوت روژروشتە » .

٢ ــ له نامەی « الحوادث الجامعة والتجارب النافعة »

که « ابن الفوطی » نوسیویه . دەربارەی هەولیر له لاپەرە ٩٨ ووتویە له ١٧ شوالی سالی ٦٣٤ هجری خەبەر گەیشته اربل کەمتولەکان دەوروەی

شاریان گرتوه وئەیانەوی شارەکەشی بگرن • پەیدا پەی دانیشتوانی شار
سنگەرەکانیان پتەو کرد و خەندەقسەکانیان پاك کردەوە •• میری
شارەکە وعلمای دین فتوایان دا کە سالی ئاوبراو شارو وپاراستنی شار
ئەبی بکری وئەو کە سانەی ئەیانەوی بچنە حەج ئەبی صرفیان بوسالی ئاینده
جیئن • معولەکان هیرشیان هینایە ئاو بە لە شکریکی زورەوە و«مەنجەنیقیان»
دامەزراند بەرامبەر شورە سەختەکەی اربل • توانیان قسمیکی بروخینین
ولەشکریان داخلی شارەکەبو ودانیشتوانی دەشتەکە هەمویان رویان کردە
قەلای هەولیر وقەلاکەیان بەند کرد بەرامبەر بە دوشمنی • لە سەرقەلا لە
شکری کورد بەرامبەر لە شکری دوژمن وەستا شەریان بە توندی کرد هەر
چەند مغولەکان خوارەوەی شاریان ویران کرد وسوتاندیان لە قەلاوە بە
مەنجەنیق بەرامبەر بەو پەلامارەی مغول وەستان • وزوری لەشکری دوژمن
خەریك بوقەلا بگرن بویان نەکرا • هەروەها چەند مانگیك بەم نوعە نەیان
هیشت دوژمن قەلا بگری ••• هەتا عسکری « خلیفة » لە بغداوە بەری
کەوت بویارمەتی خەلکی وولاتی هەولیر بەلام لە پیش گەیشتنی لەشکری
« خلیفە » دوژمن گەراوە دواوە •

٣ ــ لە نوسینی « المنشیء البغدادي »

کە لە سالی ١٢٣٧ هجری نوسراوە بە فارس ولە طرف ماموستا عباس
العزاوی گوراوە بوعربی « لەلاپەرە ٧٦ ، ٧٧ دەربارەی هەولیر هاتوە » لە
التون کوپری وبو اربل هەشت فرسخە •• واربل ولایەتیکی کونە •• لە
زەمانی کوندا ئاوی زور بوە ، ئیستائاوی کەمە چونکی زورجوگەیەك
کەئاوی پیائەهات فەوتاوە شارەکە بە شیکی لەقەلا دائەنیش ، نزیکەی هەزار

ماله وله خواروی قەلاش چوار هەزار مال هەیە • شارەکە دارو درختی کەمە بەلام زراعەتی زورە وله چیاوە میوەهاتی بو دی • مزگەوتە کونەکەی روخاوە بەلام منارە بەرزەکەی هەتا ئیستا هەر ماوە •

له هەولیرەوە بە س۳ فرسخ دی عەنکاوە هەلکەوتوە هەموویان له سەر ئاینی مسیحین وە حاکمیان لەخویانە • ئەما خەلکی ناوشار اسلام وشافعین•

٤ ــ « قاموس الاعلام »

« بە زبانی ترکی له استنبول له چاپ دراوە • دەربارەی شـاری هەولیر ئەم باسە لی وەرئەگرین» شاری هەولیر هەشتاءکیلومتر له موصلەوە دورە• وبەینی لەگــەل کرکوك هەفتاو پینج کیلومترە قــەلای شــار کە له ســەر گردیکی بەرز دروست بوە شورە یەکی له دەوارو پشتە وچەند گەرکیکی تر له خواروی قەلاوە خەلکی تیا دانیشتوە

قەلاکەی زورکونە وەك پولایە • اربیل وە یا اربل نــاوی کونی ئــەم شارەیە •له چەرخەکانی کوندا شاریکی مەزن بوە لەنزیکی شەری گەورەی• اسکندر ودارا بەرپابوە ، له ناوچە و دەوراوپشتی زور جیگا هەیە کە چەند « اساری کونی » لی ودەرکەوتوە •

دانیشتوانی زوریان موسلمانن ونزیکی هەندە هەزار اسلامی تیاکۆبوەتەوە وس۳ هەزارو شەش سەد کەسی « مسیحین » •

« وادە ئەکەوی کە قاموس الاعلام دی عنکاوا کە مسیحیە کانی کوردی تیا دانیشتون ئەویش لەسەر ژمارەی دانیشتوانی هەولیر هاوە تە قەلەم »•

«.خەلکی هەولیر کوردن ولە دەوراو پشـتی نزیکـەی سـە۳ هـەزار وچوارسەو کوچەری خیوەت نشینی هەن » •

وادیارە لە بارەی کوچەرەوە کە لیرەدا باس کراوە ، ئەم « روایەتەی » لەکەسانی تر وەرگرتوە کە شاری هەولیری لەبەهارا چاو پی کەوتومە چونکی هەتا چل سال لەمەو پیش تەنیا لە مانگانی بەهارا کوچەر ئەهاتنە دەوارویشت شار وزوریان لە خیل «بولی» بون ، وئیستا هاتنیان بە اندازەیەکی کـەمترە وە لەبەر ئەوەی زور دیهـاتی دەوروپشتی شـار ئەکیلری بەیـار بوخیلـە هات بە چەندك ناکەوی •

٥ ــ لە نامەیەك لە بابەت « مێژوی اشوریەکان »

کە لە بیروت چاپ کراوە لە لاپەرە ۱۰۳ــ۱۰٤ دەربارەی شاری هەولیر باس ئەکا • لەم نوسینە بەشیکی ئەنوسینی • «دکتور منکانا ئەلی » شـاری اربل رولیکی گەورەی لەزەمانی کوتا بوە لە سـەرو وخواروی دجلە ••• وزور کەس کە لەکوندا زەروەشتی بون لە قرنی یەکەمی میلادی بونیـە بـە مسیحی ئەمانەش زوریان•• تجار وصنعەت کاری تر بون ومك ئاسنگە روجولا ودارتاش ••• هەروەها اربیل بوە مرکزی ئاینی مسیحی ••

لەم نوسینە وادیارە کە وولاتی هەولیر وشاری لەسەر ئاینی زەردەشتی بونە ولەقرنی یەکەمی میلادی هەندی لە زەردەشتیەکان ئاینیان بوتە مسیحی وئەوانی تر هەر بە زەردەشتی ماونەتەوە • وە لە نوسـینی نوسەرە کانی تـر داوەر ئەکەوی کە ئاینی اسلام لەوەختی « خلیفە عمر بن الخطاب » بلاو بوە ئەوە لە وولاتی کوردسـتان زەردەشتیەکان هەمو اسلامیان قبول کردوە لـەم

وولاتەدا ومسیحیە کوردەکان زوری بون اسلام وهەندیکیان لەسەر ئاینی مسیحی مان تا ئەمرو ٠

٦ ـ لە نوسراوی « ارض الخلافة الاسلامیة »

جغرافیەك کە لە کمبردج نوسراوە لە لاپەرە ٩٢ لە بابەت هەولیرە وە هاتوە « ئەم شارە کونە بە اربلا ناو براوە وئەکەوتە بەینی زی گەورە وزی بچوك ، لە کوندا ریگای کاروانی بازرگانی بوە وقەلابەکی سەخت ومەزن هەیە کە لە سەر گردیکی زور گەورە دروست کراوە ولە چوار دەوری شورە وخەندەق هەیە ٠ لە ناو قەلا بازاریکی بوە لە زەمانی خویدا کوترین مزگەوت لەم شارە بە مزگەوتی « دەست پەنجە » ناو براوە کە لەسەر بەردیك وینەی دەستی هەلکەزاوە مزگەوتی « پنج ئەنگوستە » ٠

لە چەرخی حەوتەمی پاش عیسی ئەم شارە زور پیش کەوتوە ووردە وردە گەورە بوە ٠ ئەم شارە بە کشتوکال بە ناوبانگە بووخەلەو وەغلو دانی زوری تیا کوکراوەتەوە ٠

٧ ـ دورتی ماکای کە نوسرەیکی انکلیزە

ولەبابەت شارەکانی عراق نوسیویەتی لەلایەن یوسف یعقوب مسکونی ترجمە کراوە بە عربی « مدن العراق » لە لاپەرە ١٣٧ ، ١٣٨ ، ١٣٩ دەربارەی هەولیر باسی کردوە « شاری هەولیر کونترینی شارە ولە زمانی اشوریەکانەوە هەتا ئیستا کونە شاری وەکم شارە ەماوە لە دەشتی ئەمشارە دارا

ملـکی فرس شـەر لە گـەل ئەسـکندەر قەومــا ســالی ٣٣٠ پیش میلاد • شارەکە گرنگترینی شوینی قەلایە » • دیسان لە دیباجەی کتیبەکـە ئەلی ناوی هەولیر « اربا/ئیل » یانی جیگای چوارخوا • وەلە زەمانی بابلیە کانیش جیگای « عەشتار ، لە هەولیر بو • ئەو نوسینەی کە سنحاریب ملکی اشورەکان نوسیویەتی « ئەلی من کە ملکی سەر زمینی ا واشـورم س٣ روبارم هەلکەند • وباسی گەیشتنی انگلیز بو هەولیر باس ئەکا کاتی لـە شکری تورك وولاتی کرکوکیان بەجی‌هیشت بەرەو سنوری موصل چون هیچ شتیکیان لە پیش لەما بگەنە هەولیر وپی‌لی‌ئەنی کە لەهەولیر توشی گیزو گرفت بون وبویان لەسازا حکمی ئەم شـارە بکـەن بە یارمـەتی خو ولاتیەکانی کەدەستەلاتیان هەبو وریان بوئەمان خوشی‌کرد •

وستر هاملتون دیسان نوسراوبکی بە انگلیزی چاپ کردوە کەدوسال لە عراق ماوە وەریگای هەولیر وەرواندوز گردوتەوە ونوسراوەکەی بەریگایك لە کوردستان ناوبراوە وکابتن های حاکمی سیاسی بەریتانی ناوچەی هەولیر کە دوسال لەهەولیر کار بەدەست بو پرتوکیکی دور ودریژی نوسیوە وبەشی زوری ئەم نوسراوە هەوالی هەولیر لە سالانی ١٩١٩ تا ١٩٢١ ئەکات وئـەم نوسراوەش چاپ‌کراوە ئەم نوسـراوە هەرچەند زور باس ولاتی هـەولیری تیایە تەنها لیرەدا ناونیشانی ئەم نوسراوان بوخوینەواران روشنا کرا لەبەر دورو دریژی ئەم‌باسانە لەتوا نابنە کەلیرە بنوسـریتەوە ــ وەدوبـارە ئـەم پرتوکانە چاپ کراوەن خوینـدەوارن ئەگـەر پی ویـستیان بی ئەتواتن بی بیخوێنەوە • بەلام لیردا نوسینی چەند نوسراوکی اوروپی تر ئەنوسینەوە لەبەر ئەوەی نوسراویان بەسانا بەچەنگ ناکەوی •

٨ ـ مستر لونگریك له نوسراوی‌دا

« میژوی چوارچه رخه‌ی نوی عراق » ماموستا جعفر خیاط کردویه به عربی له زور جیگا باسی هه‌ولیری کردوه وهاروه‌ها ده‌رباره‌ی حکمداریه‌تی محمد پاشای رەواندزی باسی ئه‌کا له‌لاپه‌ره‌کانی ١٢٢ـ١٦٩ـ٢١١ـ٦٢٢ له بابه‌ته ئه‌و شه‌رانه‌ی که له ناوچه‌ی هه‌ولیر به‌ربابوه . وده‌ری ئه‌خـــاکه‌م ئه‌م شاره له هه‌رشه‌ریکدا نه توانراوه بیگری.وده‌ری ئه‌م‌خاکه عوسمانیه‌کان له‌گه‌ل هه‌موهیزیان زورجار توشی گیروگرفت بوینه وبوریان‌نه‌کراوه ئه‌م شاره ده‌شــونتانی ده‌وروپشتی له‌کوردســـتاندا به‌ته‌واوی بخه‌نه ژیــر حوکمی خویانه‌وه .

٩ ـ « له نوسراوی » بگداد ستی اوف پیس

له نوسینی ریچرد کوك له‌زور جیگایدا ناوی هه‌ولیر هاتوه. له‌م نوسراوه دا مغولیه‌کان زور جار ویستویانه هه‌ولیرو وولاته‌که بگرن سه‌رنه‌که‌وتون. وله‌م ناوچه‌یه‌دا زور شه‌ر له به‌ینی مغولی وه‌له شکری اســلامی قه‌وماوه . وباسی‌شه‌ری سه‌رکرده‌کانی ئه‌م ناوچه‌یه ئه‌کا له‌گه‌ل عــمانیه‌کانا له‌نــزیکی شاری هه‌ولیره‌وه .

١٠ ـ ویلوسون له نوسراوی « میزو بوتامیا »

له سالی ١٩١٧ تا ١٩٢٠ که له‌میژوی عراق ئه‌دوی له‌زور جیگــا باسی هه‌ولیر ئه‌کــا دووســـال له‌وولاتی هــه‌ولیر بوه وباسی شــه‌ری انگلیــز وعــثمانیه‌کان . وادیــاره میژوی ئــه‌م س٣ ســال باســی ئه‌کا وئه‌لی لــه

زەمانی ئنگلیزەکاندا هەولیر کرا بەلیوا وتشکیلاتی اداری تیا دامەزرا پاش سالی ۱۹۱۸ ٠

نوسینی هەندی لە « رحالەی » ئەوروپی دەربارەی شاری هەولیر ٠

گەلی لە نوسەرە بیگانەکان لە کوردستان وە یا لە عراق پیش ئیستا گەراون وسوراون ولە نوسینی ئەمانە ولە نامەیانا کە لە پاش گەرانەوە بو وولاتی خویان نوسیویانە ، گەلیکیان دەربارەی هەولیر باسیان کردوە لە نوسینی ئەم نوسەرەرانە لەم بەشەدا بە شەیەك بوخویندەوارن پیشکەشی ئەکەین ٠

۱۱ ـ « رحالەی » بریتانی ٠ جاك ستون

کە لە قرنی هەژدەهەمدا لەگەلی شوینی عراق سوراوە ئەلی « لە التون‌کوپریەوە کەتیپەرین گەیشتینە دەشتیك کە زورجوان سەوز وبەکشتوکال وگەنم زەمینی داپوشرابو ، پاش چەند فرسخەیك (میل) گەیشتینە هەولیر وادیارە ئەم شارە لەکوندا زور بەناوبانك بوە چونکی بەشی زوری شارەکە لەسەر گردیکی بە رزە لەقەلایەکی سەخت لە لای رۆژ ئاوای اربل لە نزیك شار چەند چالیك هەیەوا دیارە چالی نەوتە وە لەنزیك ئەم شارە گەورە ترین شەر لە کوندا روی داوە کە شەری داراو اسکندەر » دیسان ئەلی « لە اربلە وە گەیشتمە شاریکی بچوك کە (عینکاوا) ناو ئەبری لەوی‌وە روەو بە دی کەلەلك لەگەل کاروان کەوتمە ری ٠٠ » ٠

١٢ ـ میبرسون له نوسراوی

« بو وولاتی (بین النهرین وکردســــتان) دەربارەی هەولیر ئـــەلی اربلا ناوی ئەم شارەیە کە ئیـــتابە اربیل ناوئەبری » هەولیر لایەکی هـــەوی گردی بچولك وخوی لەوە شتیکا ولە پشتەوە شاخە بە رنزکان دیارە « ئەلی » کاتی عەصر ئەبو گەیشتمە ئەم شـــارە روژی لە روژانی بە هاری بە بارانىدا ، هەورە ترشقە وچخماخە زور بە توندی وبارانیکی زور دای‌دا لــە کومــەلە هەوریکی ترســـناکی رەش ، روژیکی زور بە هیبەت بو کە خلیقەتی خوا بە بیری ئینسان دینی . ئەوەش شـــانایە بـــە هەولیر چونکی ئـــەم شــــارە لە کوند. بەناوی شاری خوای عەشتار اربل ناوبراوە . وا دەرئەکەوی زور ئاثاری اشوری لەژیر قەلادا هەیی . وەختی خوی معبدی هـــەولیر نزیکەی هەزار سالە جی‌عبدەی هەمو وەیا زور لەمیلەتان بوە . هەولیر لەکردســـتانی خواروە وخەلکی شارەکە زبانیان کردە لهجەی موکری ئەدوین ، ئەم شـــارە لە زور زەماندا وتایبەتی لە زەمانی هەندی لە شاهانی اشـــوری پایتەخت‌بوە وزور وەختیش پایتەختی ئاینی‌بوە و ناوی شاربە ارباگلو ناوبراوە واتە شاری چوارخوا ئەم شارە پیش س٣هەزار ســـــالیش هەربوە لــە وەختی حکمی مادیەکان واشـــوریەکان وفرث وروەان وعرب ئەم شـــارە هەروە کوئیـــتای دروست‌بوە وبگرە زیادیش بووە .

ملک، اشوریەکان زور بروایان بە هەولیر بوە وبە شـــــوینگای حەج ناسراو ملکی اشوری بەناوبانك سنحاریب سالی ٦٩٢ پیش میلاد هاتورتـــــە حەجی‌کردوە کەخوا موفقی بکات لە شەرەکانیا . لەپـــاش اشـــوری هەولیر لەژیر حکمی مادەکاندابوە . هەروەها لەوەختی زور لەحاکم وشـــاکان بـــە

شوێنکە پیروز وناوبانگیبوە •• زور سەراوەدراو هاتوتە سەر ئەم شـارە لەبەر ئەوە گەلی کونە شوێنیوە جیگەی عبادەت گاهی عەشتار وزور شوێنی تاریخی تر کە ئیستا کەوتوەتە ژیرخاك •• » •

١٢ ــ رۆژهەلات ناس هولندی (مالیبارد) ناو

دەربارەی شاری هەولیر لە نوسراوی خوی باسی ئەکا وئەلی « ئـەو شارە کونانەی کە لە سەر زەمینی بونە هەمو ویرانبون تەنها شاری هەولیر یەکیکە لەو شارانە کە لەگەل چەرخەی فەلك سوراوە وئەم شارە مەزنـە بەرامبەر هەمو کارەسات وفەلاکەت بەرانگیر بوە وە راوەستاوە • بەلای کەمەوە ئەتوانین بلین ــ(ە)چەرخی زەمانەی دیوە ولە(تەورات) بە اربائیلا ناوی هاتوە • ئەم شارە پیروزە کە بەدیمەنی شورەکان وقەلایا شانازو سـەر بەرزە وەك شیریکی پولا لەسەر بناغەی عەرد وروست بوە کە بە رزای لە سی ٣٠ م پتر • وچواردەوری دەشت وهەردیکی بەریل وگەورەیە •

لە شوینکی سەخت وزور قەلا لە سەر گردەکان کە زور لە میژو نوسان ئەلین ئەو گردو تەپولکانەی دەوروپشتی لەوەختی خویدا سەنگەری شـەر بوە بوپاریز گاری هەمو پەلاماریکی بیگانە » •

«ئیمە ئازانین ونەمان دیوە هیچ شاریك وەپاشاخیك بەرامبەر بە دەورانەی فەلەك •• چەرخمایی وەك شاری هەولیر بەو سەربەرزیەوە لەجیی خوی بلند وئەم چەند زەمـانە وەکو بلی تـازە دروست کراوە • ئیستا ئەبینی کـە دیوارەکانی چەند گەز پانەو درگاکانی زور تاریك ئەلی ئەم شـارە هیـچ نەگوراوە وهیچی بە سەر نەهاتوە • لەگەل ئەمەشدا شاری هەولیر تازە کـە

بەخوارقەلاوە دروست بوە لە سەر نەخشە ، تازە ئەویش یەکێکی بیگانە سەر لەریگاو شوێنی دەرناکا .

ئەم شارە میژوویە لە پیش اشوریەکان مەبەلەندی ئاینی ودیانەت بووە هەرچەندە شارە اشوریەکان ئیستا خاکیشیان نەماوە وەك نەنیواو نمرود کەچی هەولیر کە زور لەمان کونترە لە شوێنی خویدایە « وادیارە شورا سەختەکانی ئەم شارە چاوی هەمو پالاماردەرێکی شکاندوە وری نەداوە نزیك کەوتەوە ، ئەوانەی کەلەنقشە وشتیکون باس ئەکەن وەیا خاك ئەکولنەوە بوزانینی میژوی کون زور شتی نایابیان بەدەست هیناوە لە دەوراوپشتی ئەم شارە ، هەندی لەم شتانە ئەتوانین بلین کونەمیژوی ئەگەرێتەوە بو پەیدا بونی ئادەمی لەسەر رووی زەوی .

چەند بیرێکی قولی تیدایە لەکوکەوە ماوەتەوە وشك نەبوە وئاوی لی نەبراوە صلاح‌الدین ئەوقارەمانەی کەشەری لەـ صلیبیەکان ، کردوە لەم‌شارە گەورەبوە وچەلدین قارمانی‌تر لەم شارەدا لـە میژودا هەرکاتی‌توانیویان پەلاماری هەرشوێنیکی سەختە بدەن وینجەنە دەست ، بتوانن شارو وولاتی خویشیان لەهەمو هیرشیکی بیگانە بپاریزن . مەغول بەهەمو هیزو جەربەزەیاتەوە نەیان توانی ئەم شارەیە خیر بکەن هەرچەند زور لەشارو وولاتانی تریان داگیر کرد وزوریان ویران کرد وە ئەم شارە هەتا ئیستا لەسەر پایتەختی کولکەی کردەگەی دانیشتوە ودانیشتوانی هەرکاتی بی‌ترس لەهەزارەها پشتەوە هەتا ئەمرو .. » .

لەنوسینی ئەم روژهەلات ناسە أوروپیە دەرئەکەوی کە شاری هەولیر وولاتی ئاودارانی میژدوزور ، قارەمانی پی گەیاندوە ــ میژوی هیندە کونە

زور نازانن وچەند کەسـێك لەو قارەمانانەی کەشـایانی شـانازای بون لەهەردەمێکدا ناوئەبەین وەك « خلیفـه صلاح‌الدین ایوبی ، وشـای کورد مظفرالدین ، ونیری کوردستان محمدپاشای رەواندوزی وزور کەسانیتر »٠

١٤ ـ (نیبور) دانماركی كه اصلا المانیه

لە چەرخی هەژدەهەمی پاش میلاد کوردستان گەراوە لەبابەت هەولێرەوە نوسیویە « ئەم‌شارە اربل ئەلەکونەدا بە اربیلا ناوی هاتوە وشەرێکی داروە اسکندر لە نزیکیەوە بەرپابوە ٠ لەم وولاتە زور حکمـداریەتی بچوك پیك هاتوە لەدەوری اسلامیدا یەکی لەشاکانی دەستەلاتی بەسەردابوە تا ئەگاتـە تەوریز ٠ وادیارە ئەم‌شارە زور گەورە بوە بەلام ئیستا بیجگە قەلاکەوە هیچی نری نەمـاوە ئـەم قەلایـە چواردەوری زورسـەخت وقایمـە قەلا لـە سەر گردیکی گەورە دروست بوە وشاری هەولیر کون لە دەوراوپشتی بوە ئیستا چەند مالیکی کەم لە دەوری قەلا بـلاو بوەتـەوە ٠ لە نـاو زەوی کشتوکالدا نیشانەی اساری کون وروخاوە ومزگەوتەکەی تائیستا ماوە وئەم مزگەوت ومنارەیە لە دەوری مظفرالدین دروست بووە ٠ کشتوکالی هەولیر ئاوی زی وچو گە ئاخواتەوە وخەلکی زور گەنم ئەچیتی ئەمەش لەسەربارانا وبون ونەبونی ئەوەستی ٠٠» ٠

١٥ ـ جیمس باكنك هام كه له عراق له سال ١٨٣٦

هەلسوراوە دەربارەی شاری هەولیر ئەلی لە التون‌کوپریە پاش دە فرسخ گەیشتینە اربل ئەم شـارە لەناو دەشتیکی مەزنا کە کشتوکالیکی زوری لی

ئەکری ، ئەم شارە بە شوێنکی سەخت بە رامبەر بە دوژمن پاشاکانی بغـداد حسابی ئەکەن • قەلایەکی تیدایە ، زور شـتی لی دروسـت ئەکـری وەك بـەرگی‌کەتان وەلوکە لەدەشتەکەیا روباریکی گەورە تی‌ئەپەری ، هەندی لەخەلکی ئەم شارە کوچەرن لەشوینی بوشوینی ئامەشو ئەکەن •

لە شوینکی‌تر لە باسی کـەیا ئەلی « هەولیر دوهـەم شـارە لەسەروی عراق پاشی موصل ، دانیشتوانی شارەکە ژمارەیان لە دەهەزار زیاترە • دوو مزگەوتی مەزنی تیدایە لە گەل بازاریکی گەورە وچەند جادەیەك ، خەلـکی شارەکە لەجلوبەرگا پوشتەن وچەندین بنای ریکوپیکی تیدایە •

قەلاکەی هەولیر زور ئەشبهیتە قەلای حلب بەلام لەقلای حلب گەورەترە وادیارە ئەوقەلایە وەختی خوی دەست رژە • بەشیك لەخەلکی شـار لەناو قەلا دائەژین‌وبەشی‌کەی لە خوار قەلا •

هەمو جغرافیـەکان پی‌لی ئەلین اربیـل ئیستا هەر لە شـوین خویەتی کەوەختی بە اربلا ناوئەبرا •

لە دیباجەی کتیبەکەیدا لە شونیك ئەلی ، لە نزیك هەولیر دوو پارچە تـتی کون دوزراوەتـەوە کـە وەك گویـزیك ورەنك ریشـــەی وەك تـوشەبوە •

١٦ ـ مستر زبیج کە لە سالی ١٩٢٠

کە کوردستانا گەراوە لە بابەت هەولیرەوە هەندی شتی ووتوە وزور حار ناوی هیناوە لیرە چەند شتیك لە باسەکەی وەرئەگرین کەدەستی پی‌ئەکا

له سەفەرەکەما گەیشتنە هەلەجە وەبستانە لەوی‌وە دی قوشپتە کە هی عشیرەتی دزی‌یەوە کە نزیکی هەولیر بومەوە دیمەنی شارەکەم بەم چەشنە دی «قەلا بەرزەکەی لە پشتوە شاخی بەرز بەرەنگیکی جوان ودیمەنیکی رەنگین دەرئەکەوی ۰ لە نزیکی شار لای کاریزی حاجی قاسم اغا خیتوەتمان هەلدا۰

پاشی روژی‌کە داخلی شار بوم چوینە سەیری منارە کونەکە کەوەك خوی‌ماوە بەرزی ئەم منارەیە ۱۲۱ پی‌یە وپانی ۲۱ پی‌یە بەلام مزگەوتەکە روخاوە وزور خانوی ویرانە لەدەورشتنی ۰

خەلك وشورای شار هەرچەند خراپ بوە بە لام نیشانەی بەتەواوی ئەبنیری ۰

لەباسەکەیدا ئەلی « گەلیك لەخەلکی هەولیر دەوریان دام ولە قسەیان نەگەیشتم بەلام هیچیکی وانزیکم نەکەوتن کەپیم ناخوش‌بی منیش بەرویەکی خوشەوە لی‌یان ورد ئەبومەوە لەم شارەدا غەریب بوم بەلام خوم بەئەمین دەزانی بەبی نوبەچی وەپاسەوان ۰ سەیری قەلای هەولیرم کرد کەسەدو پەنجا پی‌ی لەخاکەوە بەرزە وپانی نزیکی چوار سەد یاردە ومن وا تی گەم کە قەلا لە زەمانی کوندا لە مەش بەرزتر بوە ۰ ولە خەلك زانیم کە لە ژیر قەلا چەند ژیر زەمینی تیدایە ۰

لە دەشتی هەولیر کەرویشك وپامز بەزوری پەیدا ئەبی هەروەها راوکەران بە باز راو ئەکەن وئەنیرن بو شوینەکانی کەی کوردستان۰

١٧ ـ نوسەری ئنگلیزی مستر جیمس وێلی فریزد

که لە کوردستانا گەراوە لە سالی ١٨٣٤ لە زور شوینی باسی هەولیر ئەکا ولە نوسینەکەی دەر ئەکەوی لە کاتیکا میرانی سوران حکمداری کوردستان هاتوەتە کوردستان • وباسی تبیعەتی خەلکی هەولیر ئەکا ئەلی ئەمانە زوبو تورة ئەبن وکوردەواری ئەم ناوچەیە خودخا فیری شەرن ولەلانکە وە دەست بەفیربونی شەرئەکەن وهیچ تاسودەیان نایەت ئەگەر شەرنەکەن ومن زور گەنجم دی کە دوازدە وپازدە سالیش تەمەنیان کەمتربو برندار بون چونکە لە چەند شەریکدا بەشدار بوبون شەر ئەکەن بەتفەنك وبە چەپوکی دەست دانە خەنجەر ئەم کارەیان بەراستەقینەیە • ئەلی « ئەم شارە تورکەکان هیچ کاتی نەیان توانیوە بیگرن • چونکی شاخەکانی ئەم وولاتە زور سەختە وخوی بەتەبیعی خەتیکی پارێزە بەرامبەر بەهەمو بیگانەیك کەبیەوی ئەم وولاتە داگیربکا • لەم وولاتە دزیوجەردەنیە بوخوت شەو دەرگا والا کە وەترسی • چونکی حکمدارانی کوردی ئەم وولاتە پیشی خراپەیان گرتوە •• » •

زور نوسەری تر دەربارەی ئەم شاریان نوسیوە ئەم نوسەرانە گەلیکیان ئەوروپاین ئیمە لەم نوسراوە نوسینی چەند کەس لە مانە و چەند نوسەری میژوی ئیسلام کەچیان دەربارەی هەولیر نوسوەتەوە ئەم زانستانە پاش ئەوەی لە عەرەبیەوە کردومانە کوردی لیرەدا بو خوێندوارن پیش کەشی ئەکەین •

وباش ئەم بەندە لەچەند بەندی تر باس چەند نوسەری بەناو بانکی عیراق کە بەعربی هەریکە شتیکی دەربارەی ئەمشارە نوسیتەوە •

باسی هەولێر لە نوسراوە عربیەکانا

بوتان ئەگرینەوە گەلێ‌لە نوسەرانی مێژوی عرب وەیادەرباوەی شارەکن کەنوسیویانە وەیالە نامەکانی جغرافیا ناوی‌و باسی هەولێر هاتوە • هەرچی پیمان کرا لەو نوسراوانە لیرە بە کورتی لە پاشی گورینی لیرەدا لی‌ی دواوین•

تەبیمی زور نوسەری ترش هەیە لەم بابەتەوە هەلکولینکی تەواوی هەیە ولەم بەشەدا باسی نەکراوە چونکی لە تواناى خومان هەرچیمان بەرچاو کەوتبی تەنا لەم نوسینەدا نوسراوە، ئینجا یەك دوای یەك لیرەدا هەرچی لەو نوسراوانە هاتبی باسی ئەکەین •

١٨ ــ ماموستا عبدالرزاق الحسنی

لە نوسراوی « تاریخ البلدان العراقیە » باسی هەولێر ئەکا کە ئەلی لە زور سەرچاوە وکتیب ونوسراوی تر وەری گرتوە • دەربارەی مێژوی کونی هەولێر ئەلی « ئەم شارە بە اربل ناوبراوە وبە اربائیلوش ناوی هاتوە و لە اساری مێژوی اشوری ناوی‌هاتوە کە شاریکی پیروز وجیگای خواعەشتار بوە » « ئەم شارە لە زور شارە کونەکانی تر گرنك تر بوە وریگای کاروانی نیوان وولات ودەولەتان بوە • وسەرە ریگای بازرگانوگەشت کەران (رحالە) بوە » •

ئەم شارە لە گەل چەرخی زەمانە زور شەری دیوە وەك شەری تەتەر وشەری دارا واسکندر وکاتی‌حاکمیەتی مظفرالدین لە کوردستانا تەتەرەکان نەیان توانیوە هەولێر بگرن ، لەم نوسراوە ولیر بە شاری هەولێر کون وتازە

ماموستا عبدالرزاق باسی کردوه ئیمه لیرەدا تەنها ئـەوەی باسی میژوی یه ئەنیوسینەوه •

ماموستا ئەلی خەلکی هەولیر کوردن ولەسـەر رەوشـت وزبـانی کونی کورد ماون وله نزیکی ئەم شاره نزیکەی سی صەدو پەنجا کاریزه بوه وگەلی علمای گەورەی اسلام له اصلا خەلکی ئەم شـارەن وەك ابو البرکات که ناسراوه به ابن المستوفی وعالم علی عیسی اربیلی وابو احمد القاسم الاربلی منارەیەکی کون له هەولیر ماوەتەوه ئەم منارەیه ئیرانیەکان دروسـتیان کردوه « ماموستای بەریز لیمان ییوری ئەم منارەیه له هەموکتیبی میژوو نوسـراوه که حاکمی هەولیر مظفرالدین دروست کردوه » •

١٩ ـ ماموستایان طه باقر وفؤاد سفر

له بەرگی(ه) نوسراوایان «بو وولاته پیش کەوتوەکانی کون» ئەلین اربل ناوی زور جار له نوسراوه کونەکانی میژودا هاتوه وئەتوانین بلین ئەم شـاره تەنها شاریکه له زمانی اشوریان تا ئیستا ماوه وناوی له میژوی سومەریەکان که دوو هەزار سال بیش عیسایه به « اوربیلیم » ناوبراوه ولـه نوسـراوی بابلیەکانا به «اربائیلو» ناوی هاتوه ئەم شاره له دەوری زور کون (کعبەیەك بوه به پەرستگا وشوینی عەشتار) ناسراوه •

لەقەلای هەولیر چەند نوسراوی کون دوزراوه تەوه له گەل پەیکەریك « تمثال » لەمیسی زەرد دروست کراوه وله سەری نوسراوی « ئەشتار» •

سنحارب ملیکی اشوری له نزیك هەولیر جوگایەکی ئـاوی گەورەی هەلبەستوه له بەستورەوه بوهەولیر ئاوی کواستوەتەوه •

ناوی هەولیر لە شەری دارا واسکندردا هاتوه لە لە سالی ٣٣١ پیش‌عیسی رویدنوه ، هەولیر لە زەمانی فورثی سالی ١٤٨ پیش عیسی هەتا سالی ٢٢٦ پاشی پایەختی دەولەتیکی مەزنەبوه کە (حدیاب) ناوبراوه ئەو دەولەتــە مەزنە زور بەهیز بوه وچەندین وولاتی‌دی‌خستوەتە ژیـــر چنك بیچگـــە وولاتی هەولیر دەســـتی بەســـەر هـــەمو مـــابەین هـــەولیر ونصیبی • وسنوریکی تری روباری فراتبوه وشەی «حدیاب» لەزمانی ئارامی ئەوتری بە مابەین هەر دوو زی •

شاری هەولیر بەینیکی زور سلوقیەکان وفرثی هەردوولا هـــەولیانداوه داگیری بکـــەن لەگەل ئمەدا کوردی ئەم وولاتە ســـەریان بو هیچ لایـــەك دانەناوه •

ئەرمەنەکان لە زەمانی پاشایان « تکرانی‌یە کەم » سالی ٨٣ پیش عیسی ویستویانە هەولیر بگرن بویان نەکراوه •

شاری هەولیر زور شەرو فەرتەنەی تری دیوه رومانیەکان ویستویانە کە حکمی بکەن بەلام قیصری رومانی ــ هدریان ــ ناو ولزی لـــەم وولاتە هیناوه وپاشی بەینیك امبراتوری رومانی‌ــ کرکلاــ یە لاماری خاکی هەولیری داوه ئەمیش هیچی پی نەکراوه لەبەر ئەوه دەستی کرد بە هەلکەندنی گوری مردوەکان کە لەدەرەوەی شاربوه •

لە سالی ٥٠٠ میلادی دیانەتی مسیحی بلاوبوەتەوه وبوەتە ناوچە یەکی دینی بو برایانی عیسای قەشـــەزیخا یەکەم کەسیکە کەنوسراویکی بە زمـــانی سریانی لە میژوی هەولیر نوســـیویەتە ئەم نواســـره لە چەرخی شەش پاشی عیسی‌بوه لـــەدەوری اســـلامدا شـــاری هەولـــیر لـــەحوری قـــەلا شوراو چەند خەلعق وبازاریکی مەزنو چەندین مزگەوتی تیاکراوه •

دوی کونی هەولیر اربئیلو واربل بوە وبە زمـانی کوردی لە کونـدا بە ناوبراوە ئـەم وشـەیە وردە وردە بوە بـە (ئەوەلیرە) ئـەم وشـەیەش گوراوە بە (هەولیرە) « ئیستا بە کوردی بە هەولیر ناو ئەبری » .
منارەی کونی هەولیر تـا ئیستا ماوە لەلایەن شـا مظفرالدین دروست کراوە .

لە بابـەت ئاساری (شوینەوار) وولاتی هەولیر لە چیـای حریر زور بەجی ماوەی کون هەروەهـا نـاوی ئەشـکەوتی « شـانەدەر » ئەبـەن وئەو ئەشکەوتە چەند سال لەمەوپیش زور شتی تیا دوزرایتەوە . ئەشکەوتی شـانەدەر دەرگای پانی ٨٢ پی‌یە وبالای ٢٦ پی‌یە ولە ناوەوە پانی ١٧٥ پی‌یە وقولی ئیـسـتا نزیکی ١٧٥ پی‌یە وزیاتر ولـەم ئەشـکەوتە ریگاهـەیە بوئەشـکەوتیکی تر تا ئیـستا (دایرەی ئاسـار) وهیچ کەس نەچوەتە ناو ئەشکەوتی دوهەم .

ئەم پشـکنینە لەئەشکەوتی ناو براو دەری ئەخا کە خـەلك لەو خـاکە پیش دەوری میژو کـە « دەوری بەرد ناوئەبری » ژیاوە وا دیارە ئـەم ئەشکەوتە هەفتا هەزار سال پیش‌تربوە (ئاساری مروڤی کونی سـیتری لە) ئەشکەوتە دوزراوەتەوە وزور شتی عەتیکە کە بەدەست کاری دروست کراوە پاشی هەلکەندن وگەران ودەست هاتوە ودوزرایتەوە .

لەم نوسراوە وادەر ئەکەوی کە خاکی عیراق کونترین خاکە لە سـەر رووی زەمین کە مروڤی تیا پەیدا بوە وئەو شتانە کەدوزرا تیەوە دیاری ئەخا خەلکی ئەم خاکە لە میژودا هەرپیش کەوتوبون ودیسان لەم‌میژووە روناکەخا دەرئەکەوی کە وولاتی‌کورد هەر ئاوەدان بوە .

۲۰ ــ له «دائرة المعارف العراقية» بەرگی یەکەم

دەربارەی هەولیر « شاریکه شایەتی میژویەکی زور کون وبە اربیل واربیلا ناو براوه وزور جار له کتیب نوسراوه لەگەل شەری اسکندر ودارا ناوی هاتوه ،هەولیر له سالی ۶۰۰هل ناوبانگی بلاوبوتەوه «وا تی‌ئەگەم» که مقصد ئەوەیه وەختی حکمی مظفرالدین ، لەوزەمانه داشاری هەولیر زور گەوره بوه وهەتا لە دەوری مغولی‌کان شار وولاتی هەولیر چنگ مغول نەکەوتوه ولەلایەن میره‌کوردەکانەوه حکم کراوه ، هەروەها ئەم شاره له دەوری عثمانیه کانیشا والیەکان لەسەر ئەم وولاتە دەستەلاتیکی تەواویان نەبوه هەولیر دانیشتویان ریان‌نەداوه بەنادرشا له ۱۷۳۲م داگیری بکا بەزوی بخاتە بەخاکیەوه ».

هەولیر لەنەخشە کونەکانی بابلی وئاشوریەکان بەنوسینی بزماری بە أربا أیلو ناوبراوه ولەنەخشە کونەکانی یرانیان بە اربیلا ناوی هاتوه .

ئەم شاره له میژوی کوندا جیگای کعبە (ئەشتەر) بوه کەله هەمو لایەکەوه خەلکی بوهاتوه له چەرخەی دووهەمی پیشت عیسی له ناوچەی هەولیر دەولەتیکی سەربەخو بەناوی ئەشکانیان « وادیاره ئەمانه تایفەیەك بونبن لەکوردەواری دەوروپشتی وولاتی‌هەولیر وئەشکانیەکان نەیان هیشتوه بی‌گانه دەست بخانه کاروباری وولاتیانەوه بەم مەبەستەوه ساسانیەکان کەزور وولاتیان بەدەست هیناوه . نەیان توانیوه وولاتی هەولیر ، داگیر بکەن لەناجکمیەدارانی کونی سالی ۳۵۸ م کەشورەتی قورداغ بوه شونی‌قەلا مەرکزی دەولەت بوه وله زەمانی ئەم تا کوردە ئاینی مسیحی

سلمانلوه ویه سند بوه هەولیر سال ٥٦٣ هـ دەولەتیکی کوردی تیا بوه کـه لەلایەن زین‌الدین علی کچکەوه دامەزراوه وپایتەختی شلزمەی‌دایه بوه•لەناو دارانی ئەم بنه مالیه سلطان مظفرالدین کـــەزاوای قـــارەمان ســـلطان صلاح‌الدین بوه •

لەبابەت شوینه کونەکانی هەولیر ، منارەیەکی زور کون وقەلایەکی کونتر، والدیاره ئەم قەلایه زورسەخت بوه بەرلەبەر هەمو بە لاماردانیك دوودەرگای بوه هەرکات ئەم دەرگانه داخراوه کەسه نەی ئەتوانی بگاته نزیکی •

٢١ ـ ماموستایان « محمد هادي دفتر وعبدالله حسن »

له نوسراویان «عراقی‌سەرو دابر بە هەولیر ئەلین » ئەم لیوایه له میژوی کوندا زور باس‌کراوه وله خـاکی ئەم ناوچه شەری فارســەکان ومادیەکان « کوردەکان » چەند جار روی‌داوه وهەروەها له نزیك ئەم شاره شەری دارا واسکندر بە هەمو هیزو بەرپـابوه وزور شـــەرو ئاشـــوبی تـر له مابین هولاکو وتیمور لنك واسلامەکارندا • وولاتی هەولیر بـه نـاوی شـــاره گەورەکەی هەولیر (اربیل) نــاو ئەبری وئەلین ناوی کونی « اربائیل بوه » لەم شارەدا قەلایەکی زور کون هەیه وکەس نازانی ئەم شـاره چـەوەختی دروست کراوه وبنیانی کی‌یه زور میژو نوسان ئەلین ئەم شـاره له نینوی‌و بابل کونتره » •

٢٢ ـ له نوسراوی « دليل الجغرافي العراقي » نوسینی دکتور احمد سوسة

لاپەرە ٣٧ دەربارەی شـاری هەولیر هاتوه « له شـارانی بە ناوبانگی عراقه وله کونەوه هەتا ئیستا هەر لەموجوده پی‌ی ئەوترا بـه نوســینی بابلی

واشوری به (اربەئیلو) وبه نوسینی فارسی‌کون به (اربیره) نـاو ئەبرا ئەم شوینی ـ شاری هەولیر تەنها شاریکه له کونترین شارەکان که هەتا ئیـستا ئەدروستی ماوەتەوە وئەم شـاره لەزەمانی کون زور به شاریکی به ناوبانك ئەژمیرا چونکی له ئوچەی چەند ریگا کاروانی هەلـکەوتون لەبـەر ئەمـە بەزرگانی وتجارتی هەمو لایەك لەم شارەوە تیئەپەری ودووباره ئەم شـاره به شاریکی به نرخ ئەژمیرا لەبەر ئەوەی چەند جیگای ئاینی وعبادەتی کونی تیابو » ۰

هەلکەوتنی شـــارەکه لـه ناوچـەی وولاتیکی کـــەورەدا بو زور شەری مەزن وگەرم له ئەم شـاره له میژوی کون روی داوه ولـەم شـەره بەناو بانگانە شەری اسکندری گەورەیو وداراي پاشای فارس لـه سـالی ۳۳۱ پیش عیسی ۰ شاری هەولیر هەر لەکونەوه به دوو بەشی هەلـکەوتوه بـه شیکیان لەسەر قەلابوه که ئەوقەلایەش وەختی خوی له سـەر گردیکی به رزو بەرینی دروست کراوه وپارچەی دووهەمی شـارەکه له خوارەوه بوه واتـــەدەوراوپشـــتی قـەلا خـانو وبـازار ومزگـــەوت لــه قـەلاوه ودامینی قـــەلا ولـــه خوارەوەی قـــەلاکونەی هـــەولیر ۳۵ م لـــه خوارەوه بـــەرزی ولـــه ژیـــرەوه بو قـــەلا لـــه کونـــدا دوو راوری بـــوه بو سەرکەوتن وله دەرگای الای هەر ریگایەکیان چوەته نیو قەلا ۰ له ســـەر دەرگای گەوره شـونکی بەرز نیداکراوه وەك برجیکی بەرز ئەمه شی بو تە ماشای ئەو لاو ئەولای قەلات بوه لەکاتی شەرو تەنگان دا ۰ زور جار ئـەم برجه به کار هاتوه هەر وەختی دەوراوپشتی شارەکه لەترف دوژمنەوه گیرابی

هەولیر هەشتاو نو کیلومتر له کرکوك دوره وەله هەولیر بو شـاری موصـل نەود وپینج کیلومتره ۰

مام وستای بەرێز هەروەها لە نوسراوەکەی ئەلی هاوینە هەوارەکـانی ولاتی هەولێر حاجی هومران وشـقلاوە ـ وصـلاح‌الدین ـ ولـەم روەوە وزورشتی تر باس ئەکا •

وئەلی لەشوینە کونەکانی هەولیر کە بەهەواری کون ئەژمیری «جوگەی سـحارب » شوین ئاواری لای گوندی مورتکەیە وەلە وی‌وە (٢٠) کیلومتر جوگەلەیەك خراوە تا گەیشتوتە هەولیر •

ولە سەرو چاوەی ئەی لەشوینی هەلگرتنی ئاو نقشە یەکی مـسـماری هەیە کە ئەم باسە روون ئەکاتەوە ولەبەجی ماوەی زورکون (اثـار) کـە ئەگرنەوە چەرخی بەرد (پیش میژو) ئەمەش ئەشـــکەوتی شانلەرە زور نوسەری عەربی وەنوسرانی تر دەربارەی میژوی هەولیر باریان کردوە بەلام زوربان تەنها باس چەند دورە وبا چەرخیك یان کردوە وزوریان باســیان لەو کاتە کردوە کە هاتونە هەولیر ئەو هەولیر لەکاتی ژیانی خویـان چلون بووە • لەبەرئەوە زانیت هەرچەند زورە دەباری هەولیر بەلام بچر بچرە هەر نوسەرەك باسەکەی و هەفدە شتە وبو کاتیکە •

٢٣ ـ مام وەسـتای

گەورە خوای لی خوش بو (سید حسین حزنی موکریانی) وائەزانم تەنها نوسەرەك کوردە کە بەزبانی کوردی گەلی زانستی دەربارەی میـژو و کومەلایتی شار وولاتی هەولیری پیش سالی ١٩٥٠ نوسیوە لەم نوسراوانەی (ئاوریك بو پاشەوە) ولە کاتی خوی لەهەولیر چاپ کراوە لەم پرتوکە باس شاری هەولیر وقەلای ئەکات ولەم نوسراوەی باسحکمدارانی هەولیر ئەکات

وەك میر علی کچکە ــ ومیر زین الدین ــ وشاهی گەورەی هەولیر ســــلطان مظفر الدین ــ دربارەی کاتی حکمداری سلطانی ناوبراو گەلی باس پیش کەوتنی هەولیر وباس ئەم دەستگاهانەی وەك قوتابیخانە نەخوش خانە ــ میوانخانە ــ دیوەخانە وزور کردوەی تری ئەم سلطانە ئەکات •

ودەربارەی حکمدارانی سوران کەجار بەجار پایەتەختیان رواندوز بووە وە یا حریر وجاروائش بوە هەولیر پایەتەختی دوهەم بووە •

ومام وستای بەریز سید حزنی زور نوســراوی تــری چــاپکراوە لەبابەتژیان ومیژوی کورد وبەکەم کەسەکەچاپخــانەی (زاری کرمــانجی) لەهەولیر دامەزراندوە ومروژنامە وەگوڤاری کوردی لەهەولیر دەرکردوە •

هەروك باس کرانوسەری تر ونوسراوی تر زورن کە لە میژوی ئەم ولاتە دولون ئیمەلەمە زیاتر بە پیوست مان نە دی دریژە بەم وتارە بدری •

* * *

نوسەر

نوسەر هادی رشید چاوشلی لە بنە مالیکی کونی کوردی هەولیرە باپیرە گەورەی بە صالح سور ناو دراووە وە تیرەی ئەم بنە مالە لە کاتی دولەتی عثمانلی بە چاوشلی ناو بانگیان دراوە .

وە لەسالی ۱۹۲۰ لە هەولیر بووە وە لە سالی ۱۹۴۳م لە کلیەی یاسای (حقوق) دەرچووە ولە سالی ۱۹٤٤ کلیەی عسکری تەواو کردوە ـ یکەم کاری لە دولت چەندمانک بە ملازم ماوە انجا لە مایس ۱۹٤٥ بوتە مدیری ناحیەی (لە ئازادی سلیمانی بە مدیرە سور ناو بانگی بلابوتەوە) .

وەلەزور جیگای سلیمانی وهەولیر وەکرکوك فەرمانی دەولتی بە مدیری وقائمقامی وەسەروك بلدیە شارستانی دیوە ـ دوا وەظیفەی (وەکالتی وزیری ناوخوی بووە لەبغدا) .

وچەند سال بە پارێزگای کاری کردوە ئیستە بە کشتوکال لە هەولیر خەریکە .

وەلەزور کومەلی زانستی کاری کردوە وماوەیکی زور لە چەند کوفار وروژنامە بەکوردی وعربی نوسینی بەردوام بووە وماوەی چوارسال سەروکی دەستەنوسەرانی گوڤاری وزارتی ناوخو بووە لەکاتیخوی تا ئیستە ۲۵ نوسراوی لە چاپ دراوە .

رستەی بەشەکانی نوسراو

* * *